مجله علمی سلام

Salam Academic Journal

Journal Homepage: https://www.resaearch.salam.edu.af

سال نهم، دور دوم، شماره ۵، بهار سال ۱۴۰۳هـ ش

د شورا جوړښت، حکم، کیفیت او الزامیت

Consultation (Shura): Formation, Ruling, Procedures, and the Binding Nature of its Resolutions

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.16633640

ISSN: 3078-9583 (Online)   ISSN: 3078-9575 (Print)

تاریخ نشر: ۱۴۰۳/۰۶/۱۵   تعداد صفحات: ۲۰   از صفحه ۶ تا ۲۶

دکتور مصباح الله عبدالباقی[1]

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-4224-2339

لنډیز

په دې څېړنه کې د شورا او شورائیت مهمه مسئله څېړل شوې ده. شورا په اسلام کې د ټولنیز ژوند بنسټ دی او د دې بنسټ اهمیت هغه مهال لا پسې ډېرېږي کله چې د ټولنې د ډېرو وګړو او سیاسي مسئلو پورې تړاو ولري. شورا یو شرعي واجب دی او پر دې د اسلامي امت د علماوو اجماع ده. اسلام د شورا لپاره ډېر پراخه ډګرونه ټاکلي دي، او د مشوره ورکوونکي لپاره یې هم ځانګړني ټاکلي دي. د شورا د کیفیت په اړه د شریعت لارښوونه دا ده چې د ټولنیزو مسئلو په اړه شورا باید په ټولیزه توګه سرته ورسېږي. په اوسنیو حالاتو کې چې په اسلامي نړۍ کې مجتهد حاکمان نشته، نو د اسلامي شریعت حکم دا دی چې د شورا پرېکړې باید الزامي وي. له شورا وروسته باید پرېکړهپه اکثریت وشي ځکه اکثریت د اسلامي فقهې له نظره د ترجیح یوه بنسټیزه وسیله ده او د شورائیت په حالت کې پرېکړو ته د رسېدلو لپاره همدا یواځینۍ لاره ده. که په اوسنیو شرایطو کې په همدې شرعي طریقه او د نورو شرعي معیارونو په نظر کې نیولو سره شورائیت حاکم شي، نو ډېرې ستونزې به هوارې شي. دا او دې ته ورته موضوعات په دې څېړنه کې څېړل شوي دي.

کلیدي کلمې: شورا، د شورا کیفیت، د شورا ډګرونه، د شورا الزامیت، په اکثریت پرېکړه

[1]. د شرعیاتو پوهنځي استاد او د سلام پوهنتون رئیس، 0771694474، Misbah.abdulbaqi@gmail.com

سریزه

الحمد لله رب العلمين والصلاة والسلام على سيد الأنبياء والمرسلين و على آله و أصحابه أجمعين، أما بعد.

د شورا قضیه ډېره مهمه ده او په دې اړه ډېر زيات نصوص راغلي دي، په ډېرو ځايونو کې يې په قرآن کريم کې عملي بېلګې هم وړاندې شوي دي، لکه د حضرت ابراهيم عليه السلام او د هغه د زوی حضرت اسماعيل عليه السلام ترمنځ محاوره او د الله تعالی د حکم د تطبيق په اړه مشاورت، همدا راز د ملکه سبا او د هغې د قوم د مشرانو ترمنځ مشوره او محاوره او هغه صريح نصوص چې د شورا په اړه راغلي دي له چا هم پټ نه دي، د دې تر څنګ د کورنيو مسايلو په اړه د شورا حکم د قرآن کريم په څو ځايونو کې ياد شوی دی.

همدا راز د رسول الله صلى الله عليه وسلم ټول ژوند په حقيقت کې د **(وشاورهم في الأمر)** او د **(و أمرهم شورى بينهم)** عملي تطبيق و، همدا راز د راشدينو خلفاوو ټول تعامل د همدې شورا پر بنسټ ولاړ و او په ډېر دقت سره يې د **(وأمرهم شورى بينهم)** او **(وشاورهم في الأمر)** حکمونه په عملي ژوند کې پلي کړي دي، دې ټولو روايتونو ته هر څوک په ډېره اسانۍ لاسرسی درلودلی شي، له دې امله مو د دې نصوصو په رڼا کې د شورائيت د اهميت د بيانولو څخه ډډه کړې ده.

دا نصوص او د پيغمبر عليه السلام او د راشدينو خلفاوو دا تعامل شورا ته د يو داسې ارزښت حيثيت ورکوي چې هر څوک چې په هر موقعيت کې قرار لري بايد التزام پرې وکړي، دا خبره ابوبکر بن العربي په ډېر قوت سره کوي، وايي: «**والمُشَاوَرَةُ أَصْلُ الدين، وسُنَّة الله في العالمين، ومُحَمَّدٌ أَوَّلُ مستشير، وجبريل أَوَّل ناصح، صلىَّ الله عليهما**»[2]. مشوره د دين بنسټ دی او په مخلوقاتو کې د الله تعالی يو ټولنيز قانون دی، په دې امت کې لومړنی مشوره اخيستونکی حضرت محمد صلى الله عليه وسلم وه او لومړنی مشوره ورکوونکی او نصيحت کوونکی حضرت جبريل عليه السلام و.

خو د هغه چا لپاره چې په سياسي او ټولنيز موقعيت کې قرار ولري او په دغو برخو کې مسؤوليت ور ترغاړې وي، په دې ارزښت باندې التزام ورته نور هم لازمي ګرځي، همدا خبره مشهور شافعي المذهبه فقيه امام نووي رحمه الله داسې کوي، وايي: «**ويتأكَّدُ الأمرُ بالمشاورة في حقّ ولاة الأمور العامة، كالسلطان، والقاضي، ونحوهما**»[3]. د مشورې کولو حکم د هغه خلکو په حق کې چې ټولنيز مسؤوليتونه يې په غاړه دي نور هم لازمي ګرځي، لکه پادشاه، قاضي او داسې نور...

د افغانستان په اوسنيو شرايطو کې د دې ارزښت بيا را ژوندي کولو ته اړتيا ده او دا ځکه چې زموږ ډېر ټولنيز، سياسي، اداري، حقوقي او ډېرې نورې چارې د شورائيت د همدې ميکانيزم پورې تړلې دي، تر دې چې د هېواد استقرار، امنيت، د اسلامی امارت بقاء، يو موټی پاتې کېدل او د هېواد لپاره د سترو لاسته راوړنو چاره د واقعي شورائيت د ژوندي کولو سره تړاو لري.

سره له دې چې اوس هم شورائيت پلي کېږي، خو هغه يو داسې تطبيق دی چې د هغې په پايله کې د شورائيت شرعي مقاصد نه تر لاسه کېږي او نه هم هغه ټولنيز مصلحتونه ترلاسه کېږي چې د شورائيت پورې تړلي دي او کېدای شي دا له دې امله وي چې د شورا اړوند د ځينو مسئلو په اړه تصورات ډېر څرګند نه وي او يا د حنفي فقهې د مصادرو د يو لړ عبارتونو څخپوهه سمه نه وي شوي او دا خبره ځکه کوم چې د هغه څه په پرېښودلو او سرغړونه کې قصد شامل نه وی چې هغه د اسلام حکم وبلل شي او نه قصداً د هغه څه مخالفت شته چې د معتبرو فقهاوو د فهم سره سم د قرآن کريم او پيغمبر عليه السلام د سنتو تشريح وګڼل شي او دا ځکه چې الحمدلله ټول مشران دې ته ژمن دي چې په اسلام به عمل کوي او تطبيقوي بهيڼاو دا خبره په ټولو ناستو کې په تکراري ډول سره ويل کېږي.

هغه مسئلې چې د شورا د تطبيق په اړه موږ ورسره په افغانستان کې مخ يو، له هغوی څخه دا يو څو مسئلې ډېرې مهمې او بنسټيزې دي، د بېلګې په توګه:

1. ايا په ټولنيزو مسئلو کې شورا يوازې يو مستحب کار دی؟ که د شخصي مسئلو د حکم سره توپير لري؟
2. که په انفرادي ډول د يو څو اشخاصو څخه د يوې مسئلې په اړه نظرونه واخيستل شي ايا دا په ټولنيزو مسئلو کې د شورائيت صحيح تطبيق ګڼل کېږي؟
3. ايا موږ د شورائيت يوازې په هغه ډول تطبيق باندې ملزم يو چې د پيغمبر عليه السلام او د خلفای راشدينو په وخت کې يې بېلګې وينو، که دا تطبيقات يوازې د هغه ډول تطبيقاتو په جواز باندې دلالت کوي او موږ د (لا عموم للفعل) پر بنسټ نور تطبيقات هم درلودلی شو؟

---

[2] - سراج المريدين في سبيل الدين، ابوبكر بن العربي ج ۳ ص ۳۵۶.

[3] - الأذكار، د امام نووي ليکنه ص ۳۲۴.

4. ایا موږ د شورائیت د څرنګوالي په اړه د پیغمبر علیه السلام او خلفای راشدینو د عملي تطبیقاتو او د فقهاوو د تصریحاتو څخه ځینې اصول استنباط کولی شو، که ځواب هو وي، نو دا اصول څه کېدلی شي؟
5. ایا د هېواد په کچه د سیاستونو د تعیین، تولنیزو، سیاسي، حکومت داری اړوند قضیو، قانون جوړونې او داسې نورو مسئلو په اړه د شورائیت د سم تطبیق لپاره د هېواد په کچه یو ځانګړی مجلس چې د ټولنې نماینده مجلس وي، درلودلی شو؟
6. که دا نماینده مجلس پرېکړې وکړي، ایا دا پرېکړې به د حاکم لپاره واجب التطبیق او لازمې وي که نه؟
7. ایا د شورائیت د پرېکړو د عدم الزامیت کومه تصریح چې د حنفي فقهې په کتابونو کې راغلې ده ایا هغه د مجتهد حاکم او قاضي لپاره نه ده؟
8. که د شورا د مجلس غړي د یوې قضیې په اړه سره اختلاف ولري او د ټولو هڅو سره هم د نظر یووالي ته نه رسېږي، په دې حالت کې د اکثریت پر بنسټ پرېکړه کېدلی شي؟

دا او داسې نور ډېر مسایل دي چې موږ یې په اړه څېړنې ته اړتیا لرو، له دې امله د دې اړتیا لیدل کېږي چې د شورا اړوند یو څه مفاهیم په ځانګړې ډول د حنفي مذهب د فقهاوو د عبارتونو او تصریحاتو په رڼا کې وڅېړو، همدا راز په دې اړه که په ځینو مسایلو کې اړتیا شي د نورو فقهي مذهبونونظریات به هم راوړو ترڅو د هېواد په کچه د مسؤولینو ترمنځ د دې مهم میکانیزم په اړه د فهم نږدېوالی رامنځته شي، تر څو د شورا دا مهم اصل په صحیح ډول تطبیق شي او د دې د نا سم تطبیق په پایله کې چې کومې ستونزې راولاړېدلی شي له منځه یوړل شي.

د شورا په اړه د څېړنو مخینه

په دې کې شک نشته چې د شورا او شورائیت په اړه ډېرې زیاتې لیکنې شوي دي او اوس هم خلک د دې اړتیا احساسوي چې په دې اړه نورې څېړنې هم وشي، ځکه د شورا او شورائیت قضیه ډېره مهمه او بنسټیز ده، دې ته پاملرنه نه کول ټولنه د استبداد، د سلیقې د حاکمیت په ګډون د ډېرو ستونزو سره مخ کوي، همدا راز په دې کې د شرعي پولو څخه وراخوا زیاته مبالغه د تصمیم نیولو اهلیت له منځه وړي، نو دا قضیه ډېره مهمه ده، په دې اړه باید نورې لیکنې هم وشي.

تر دې مخه لیکل شوو کتابونو او مقالو سره زما د دې څېړنې توپیر شاید په محتوا کې ډېر نه وي، خو د څېړنې په مېتود کې دا څېړنه د پخوانیو څېړنو سره بنسټیز توپیر لري، همدا راز په دې څېړنه کې ما هغه مشخصې پوښتنې ځواب کړې چې په اوسنیو شرایطو کې زموږ ملت ورسره مخ دی او د مطلق شورائیت، د هغې اهمیت او د هغې د مجالسو لپاره د غړو د انتخاب او ډېر داسې نور موضوعات می له پامه غورځولي دي، ځکه د دې څېړنې بنسټیز هدف د څه واقعي ستونزو معالجه ده چې زموږ ټولنه ورسره لاس او ګریوان ده.

د څېړنې مېتود او تګلاره

د بحث او څېړنې مېتودونه او تګلارې د څېړنې د هدف پر بنسټ د یوې څېړنې څخه بلې څېړنې ته توپیر لري، د شریعت اړوند په ځینو څېړنو کې څېړونکي او لیکوالان د شریعت د مصادرو څخه خپل فهم لوستونکو ته وړاندې کوي چې دا د یو شمېر خلکو لپاره د منلو وړ وي، خو که یو شمېر خلک د نصوصو او د شریعت د مصادرو څخه د څېړونکي په فهم اعتماد نه کوي په دې صورت کې بیا لیکوال او څېړونکی مجبورېږي چې په دې اړه د شرعي نصوصو او د شریعت د مصادرو څخه د هغو فقهاوو او پخوانیو علماوو فهم په خپل بحث کې منعکس کړي، چې د لوستونکو لپاره د منلو وړ وي، په دې څېړنه کې له همدې دویمې تګلارې څخه کار اخیستل شوی دی، دا ډول څېړنې مخاطب سره یوې پایلې ته د رسېدلو لپاره سرته رسېږي او دا مېتود د دې هدف د لاسته راوړلو لپاره ګټور دی.

له همدې امله په دې څېړنه کې د حنفي فقهې د معتبرو کتابونو څخه په استفادې او د مذهب د معتبرو فقهاوو د څرګندونو او عبارتونو په رڼا کې د موضوع اړونده مسئلې څېړل شوي دي او په داسې عبارتونو بسنه شوې ده چې هغه په مسئله کې صریح دي. په څېړنه کې د انساني توان سره سم هڅه شوې ده چې د شورا په اړه د شریعت درست فهم وړاندې کړی شي، خو له دې امله چې انساني او بشري هڅې همېشه نیمګړتیاوې لري، نودا څېړنه هم د دې قاعدې څخه مستثنی نه ده، نو په دې څېړنه کې چې څه حق وي هغه د الله تعالی په توفیق ممکن شوي او څه چې په کې نا سم افکار وي د هغه څخه د الله تعالی شریعت پاک او مبرا دی او هغه به د انساني سهوې پایله وي او د درنو لوستونکو څخه مې هیله دا ده چې داسې سهوې را په ګوته کړي تر څو یې اصلاح وکړی شو.

شورا څه ته وایي؟

شورا د عربي ژبې لفظ دی، او په عربي ژبه کې په څو معناګانو راغلې ده:

1. هغه اشاره چې له هغه څخه څه شی فهم کړی شي، لکه په عربي کې چې وایي «**أشار إلیه بیده**» په لاس یې ورته اشاره وکړه، په شورا کې هم مناقشه د دې لپاره سرته رسېږي چې د یوې مسئلې په اړه یو صحیح نظر ته ورسېږي.

2. د شودو د را پرېخودلو لپارهڅاروی مخکې وروسته کولو او وړلو او راوړلو ته په عربي ژبه کې شورى ویل کېږي، لکه عرب چې وایي: (**شرت الدابة**) څاروی مې مخکې وروسته کړ، په شورا کې هم خبرې سره د دې لپاره تبادله کېږي چې درسته نظر ترې را وویستل شي.

3. یو چا ته د مراجعې په معنی هم راځي، لکه په عربي ژبه کې چې ویل کېږي (**شاورته في كذا، واستشرته**) د دې معنی دا ده چې ما ورته مراجعه وکړه تر څو یې نظر معلوم کړم، او همدا د شورا حقیقت هم دی.

4. د شهدو را جمع کولو ته هم په عربي ژبه کې شورا ویل کېږي لکه وایي: (**شرت العسل**) عسل مې را ټول کړل، او په شورا کې هم د خلکو تر ټولو د ښو افکارو د را ټولولو کوښښ کېږي.

المشورة: اسم دی، دا په عربي ژبه کې په دوه تلفظونو ویل شوی دی (المَشْوَرة) د میم په فتحې، د شین په سکون او د واو په فتحې سره لکه موږ یې چې په پښتو کې تلفظ کوو او (المَشُورَة) د شین په ضمې او د واو په سکون سره د (معونة) په وزن باندې. او د «شورى» لفظ یا اسم دی او معنی یې ده هغه شی چې مشوره په کې کېږي او یا مصدر دی، چېد نظرونو تبادلې او د مسئلو په اړه د بحث پروسې ته ویل کېږي[4].

د شورا اصطلاحي تعریف

د شورا په اصطلاحي تعریف کې همدا لغوي معناګانې په نظر کې نیول شوي دي، له همدې امله یې امام ابوبکر بن العربي داسې تعریف کوي: «**أَنَّ الْمُشَاوَرَةَ هِيَ الِاجْتِمَاعُ عَلَى الْأَمْرِ لِيَسْتَشِيرَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ صَاحِبَهُ وَيَسْتَخْرِجَ مَا عِنْدَهُ، مِنْ قَوْلِهِمْ: شُرْتَ الدَّابَّةَ أَشُورهَا إِذَا رُضْتهَا لِتَسْتَخْرِجَ أَخْلَافَهَا**»[5]. مشوره د یوې مسئلې په اړه راټولېدل، چې هر یو د خپل ملګري سره تبادل نظر وکړي او هغه سره چې کوم افکار دي هغه ترې تر لاسه کړي او دا د (شرت الدابة) څخه اخیستل شوی، معنی یې دا ده چې ما څاروی مخکې او ورسته یوړ راوړ تر څو یې شیدې راشي. د ابوبکر بن العربي په دې عبارت کې د شورا په تعریف کې «**هي الاجتماع على الأمر**» باندې ټینګار شوی دی، معنی یې دا ده چې شورا به په ټولیز ډول سرته رسېږي.

په معاصرو خلکو کې د شورا پروسې ته په کتلو هر چا د شورا یو تعریف کړی دی، خو یو د هغه تعریفونو څخه چې عام تعریف دی او ټولو انواعو ته شامل دی د دکتور توفیق الشاوي دی، هغه وایي: "**استخراج الرأي بمراجعة البعض إلى البعض**"[6]. شورا یو بل سره د مناقشې په پایله کې نظر ته رسېدل دي. له دې امله چې موږ د شورا همدا عامه معنی په نظر کې لرو او دا څرګنده ده نو د بېلابېلو تعریفونو په راوړلو د لوستونکي په ذهن کې تشویش را پیدا کول نه غواړو.

سره له دې چې یو شمېر خلک د شورا، مشورې، استشارې او داسې نورو ترمنځ په تفاوت قایل دي، شورا هغې ته وایي چې پایلېې ملزمې وي او استشاره او مشوره هغې ته وایي چې پایلې یې ملزمې نه وي، ځینو بیا د دې سرچپه خبره کړې ده.

همدا راز څوک شورا هغه مناقشه او محاوره ګڼي چې د ملت او امت اړونده مسئلو په اړه تر سره شي او هغه څه چې د شخصي، فردي او وړو کورنیو مسئلو په اړه تر سره کېږي هغې ته مشوره او استشاره وایي، خو موږ په دې څېړنه کې دا توپیرونه په نظر کې نه دي نیولي، شورا، مشوره، شورائیت او استشاره مو ټول په یوه معنی باندې اخیستي دي.

د شورا او مشورې کولو حکم

له دې امله چې شورا د اسلام یو عام ارزښت دی، اسلام د ژوند په ټولو اړخونو کې د شورا او مشورې په تطبیق تأکید کوي، هغه که د ژوند سیاسي اړخ دی او که د ژوند نور ټولنیزاو فردي اړخونه دي، خو د ژوند په ځیو اړخونو کې د مشورې پرېښودل عام فساد او زیانونه رامنځته کوي او فردي مسایلو او اړخونو کې بیا دا زیانونه کم وي، نو د مشورې له اړخه قضیې په دوه ډوله دي:

لومړی: فردي قضیې

فردي او شخصي قضیې هغه دي چې پراخې ټولنیزې اغېزې پرې نه مرتبیږي، بلکې د ډېرو محدودو کسانو پورې تړاو ولري، لکه د یو ماشوم لپاره د مور د شیدو د ورکولو او د شېدو څخه د پرې کولو قضیه، یا د یو چا د شخصي تجارت او یا خپلوۍ قضیه، دا او دا ډول نورې قضیې شخصي او فردي قضیې شمېرل کېږي، د دې ډول قضیو په اړه په احادیثو او آثارو کې خلک د خپلو فردي او شخصي ګټو او مصلحتونو لپاره شورا او مشورې ته هڅول شوي دي، همدا راز په کورنۍ کې دننه د ځینو مسئلو د حل لپاره په قرآن کریم کې شورا یو ښه وسیله ګڼل شوې ده، خو دا یو مستحب کار دی او په فقهي مذهبونوکې چا ورته الزامي حیثیت نه دی ورکړی، په دې اړه امام نووي رحمه الله په صراحت سره دا توپیر یادوي

---

[4] - المصباح المنير في غريب الشرح الكبير، تأليف: أحمد بن محمد بن علي الفيومي ثم الحموي، أبو العباس (ت نحو 770 هـ)، چاپوونکې اداره: المكتبة العلمية – بيروت، بدون تاريخ.

[5] - أحكام القرآن، تأليف: القاضي محمد بن عبد الله أبو بكر بن العربي المعافري الاشبيلي المالكي (ت 543هـ)، تحقيق وتعليق: محمد عبد القادر عطا، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، دریم چاپ، کال: 1424 هـ - 2003 م. ج ۱ ص 389.

[6] - فقه الشورى والاستشارة، دكتور توفيق الشاوي، دار الوفاء، المنصورة، مصر، الطبعة الثانية عام 1992م ـ 1413. ص ۵۱.

وايي:"**واعلم أنه يُستحبّ لمن همّ بأمرٍ، أن يُشاورَ فيه مَن يثقُ بدينهِ وخبرتهِ وحذقهِ، ونصيحته وَوَرَعِه وشفقتيه. ويُستحبّ أن يُشاور جماعة بالصفةِ المذكورة، ويستكثر منهم، ويعرّفهم مقصودَه من ذلك الأمر، ويُبيِّنٍ لهم ما فيه من مصلحة ومفسدةٍ إن علم شَيْئاً مِنْ ذلك، ويتأكدُ الأمرُ بالمشاورة في حقّ ولاة الأمور العامة كالسلطان والقاضي ونحوهما**"[7].

پوهه شه چې هغه څوک چې د کوم کار کولو اراده وکړي هغه لپاره دا مستحب دي چې د هغه چا سره مشوره وکړي چې د هغه په دين، تجربې، عقل، خيرخواهي، تقوا او شفقت باندې اعتماد ولري، دا ورته مستحب دي چې د همدې ځانګړتياوو درلودونکي يو جماعت سره مشوره وکړي او د زيات شمېر خلکو سره دې مشوره وکړي، هغوی تهدې د دې مشورې څخه خپل هدف واضح کړي او په دې کې چې کوم ګټه او زيان دی هغه دې ورته بيان کړي که دا شيان ورته معلوم وي. د مشورې دا حکم د عامو مسؤوليتونو درلودونکو خلکو لکه پادشاه، قاضي او دې ته ورته نور خلکو باندې نور هم اړين او لازمي دی.

په دې عبارت کې د فردي قضيو په اړه مشورې ته امام نووي رحمه الله مستحب وويله او د عامو مسؤوليتونو درلودونکو لپاره يې مشوره مؤکده او لازمي ښودلې ده.

دويم: ټولنيزې قضيې

دلته يوې مهمې قضيې ته اشاره کول غواړم او هغه دا چې زموږ په فقهي تراث کې د شورا او شورائيت بحث د قضا په باب کې د قاضي د مسؤوليتونو په ضمن کې شوی دی، سره له دې چې يو شمېر فقهاء لکه امام سرخسي او نور بيا په دې ضمن کې اشاره کوي چې دا حکم هغه ټولو خلکو ته شامل دی چې «الولاية العامة» يعنې ټولنيز مسؤوليتونه يې تر غاړې وي او دا له دې امله چې قضا همعام ولايت (ټولنيز مسؤوليت) دی او د حاکم منصب هم همداسې عام ولايت او مسؤوليت دی او د ټولو عامه ولايتونو(ټولنيزو مسؤوليتونو) حکم يو شان دی، له همدې امله کله چې د فقهاوو عبارتونه او نصوص نقل کېږي هغه به هماغه وي چې د قضا په ضمن کې يې د ولايت عامه حکم بيان کړی دی.

د ولايت عام او ټولنيزو قضيو کې په مسؤولينو باندې شورا کول لازم دي او دا د الله تعالی حکم دی، په دې باندې فقهي مذاهب متفق دي، سره له دې چې يو شمېر ليکوالان يې د استحباب قول قتادة بن دعامة الدوسي، محمد بن اسحاق بن يسار، امام محمد بن ادريس الشافعي[8] او د بصرې مشهور زاهد او عالم ربيع بن صبيح البصري ته منسوبوي، خو دا له دې امله درست نه دی، چې د دوی وينا د رسول الله صلی الله عليه وسلم په اړه ده، چې د (وشاورهم) امر د رسول الله صلی الله عليه وسلم په حق کې په استحباب باندې حمل دی نه په وجوب باندې[9]، ځکه خو د امام شافعي رحمه الله خپل عبارتونه او د هغه مذهب د معتمدو علماوو لکه امام نووي او امام رازي عبارتونه چې لږ وروسته به يې ولولو په دې دلالت کوي چې د حاکمانو او د ټولنيزو چارو د مسؤولينو په اړه د (وشاورهم) امر په وجوب باندې دلالت کوي.

د جمهورو علماوو نظر د شورا وجوب دی

---

[7] - حلية الأبرار وشعار الأخيار في تلخيص الدعوات والأذكار المستحبة في الليل والنهار، چې په (الأذكار النواوية) مشهور دی، تأليف: أبو زكريا، يحيى بن شرف النواوي (631 - 676 هـ) تحقيق او اهتمام: بَسّام عبد الوهّاب الجابي [ت 1438 هـ]، نشروونکې اداره: الجفان والجابي للطباعة والنشر - دار ابن حزم للطباعة والنشر، لومړی چاپ، د چاپ کال: 1425 هـ- 2004 م. ص ۵۱۸.

[8] - له همدې امله کله چې امام شافعي رحمه الله د پيغمبر عليه السلام څخه وروسته د حکامو په اړه د شورا حکم بيانوي په هغه کې وايي: «باب المشاورة (قال الشافعي): قال الله تبارك وتعالى {وشاورهم في الأمر} (أخبرنا الربيع) قال (أخبرنا الشافعي) قال أخبرنا ابن عيينة عن الزهري قال: قال أبو هريرة «ما رأيت أحدا أكثر مشاورة لأصحابه من رسول الله صلى الله عليه وسلم» وقال الله عز وجل {وأمرهم شورى بينهم} (قال الشافعي): قال الحسن إن كان النبي صلى الله عليه وسلم لغنيا عن مشاورتهم ولكنه أراد أن يستن بذلك الحكام بعده إذا نزل بالحاكم الأمر يحتمل وجوها، أو مشكل انبغى له أن يشاور ولا ينبغي له أن يشاور جاهلا لأنه لا معنى لمشاورته ولا عالما غير أمين فإنه ربما أضل من يشاوره ولكنه يشاور من جمع العلم، والأمانة وفي المشاورة رضا الخصم، والحجة عليه». وګورئ: الأم، تأليف: الشافعي أبو عبد الله محمد بن إدريس بن العباس بن عثمان بن شافع بن عبد المطلب بن عبد مناف المطلبي القرشي المكي (المتوفى: 204هـ)، نشروونکې اداره: دار المعرفة، بيروت، د چاپ کال: ۱۹۹۰م ۱۴۱۰هـ ق.

[9] - په دې اړه د امام قرطبي عبارت واضح دی، چې دا اختلاف يوازې د پيغمبر عليه السلام په اړه وه، هغه وايي: «واختلف أهل التأويل في المعنى الذي أمر الله نبيه عليه السلام أن يشاور فيه أصحابه ؛ فقالت طائفة : ذلك في مكائد الحروب ، وعند لقاء العدو ، وتطييبا لنفوسهم ، ورفعا لأقدارهم ، وتألفا على دينهم ، وإن كان الله تعالى قد أغناه عن رأيهم بوحيه. روي هذا عن قتادة والربيع وابن إسحاق والشافعي». د هغه علت په اړه چې له امله يې الله تعالی خپل پيغمر عليه السلام ته د خپلو صحابه کرامو سره د مشورې حکم کړی دی، د تفسير علماء په خپلو کې سره اختلاف لري، يوه ډله وايي: چې دا د جنګي ترتيباتو، او د دښمن سره د مخ کېدو په وخت کې ورته دا حکم ورکړ شوی دی، او دا حکم يوازې د دې لپاره ورکړ شوی چې د هغوی زړونه خوشحاله کړي، د هغوی قدر او منزله لوړه کړي، او هغوی په خپل دين سره را ټول کړي، او دا له دې امله چې الله پاک خپل پيغمبر د وحي د نازلولو له لارې خپل پيغمبر د صحابه کرامو د نظرياتو او مشورې څخه مستغني کړی وه (يعنې پيغمبر عليه السلام ته وحي راتلله، او د وحي د راتللو په صورت کې پيغمبر عليه السلام د صحابه کرامو مشورې او نظر ته هيڅ اړتيا نه درلوده، مګر سره له دې يې هم استحبابا خپل پيغمبر د دې تيرو اسبابو له امله د صحابه کرامو سره د مشورې کولو حکم ورکړی وه) د د قتادة، ربيع، ابن اسحاق او امام شافعي څخه نقل شوی نظر دی. وګورئ: الجامع لأحكام القرآن، تأليف: أبو عبد الله، محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، چاپوونکې اداره: دار الكتب المصرية – القاهرة، دويم چاپ، کال، 1384 هـ - 1964 م. ج ۴ ص ۲۵۰.

د حاکم او قاضي لپاره مشوره کول يو داسې حکم دی چې د مذهبونوپر بنسټ په دې کې اختلاف نه شي راتللی، ځکه د علماوو په اصطلاح مشوره کول د دين د بنسټيزو قضيو له جملې څخه ده او يو شمېر علماوو يې په وجوب باندې اجماع نقل کړې ده[10]. تر دې چې اکثره علماء په دې نظر دي چې، سره له دې چې حضرت رسول اکرم صلی الله عليه وسلم ته وحې راتله او الله تعالی ورته نيغ په نيغه لارښوونه کوله، خو بيا هم په مشوره کولو مکلف و، دا خبره حنفي علماء هم کوي او مالکي او شافعي المذهب علماء يې هم کوي، دلته يوازې د امام سرخسي دا عبارت لولو، هغه وايي: "**والدليل عليه أنه كان مأمورا بالمشاورة مع أصحابه، قال تعالى: (وشاورهم في الامر) وقد صح أنه كان يشاورهم في أمر الحرب وغير ذلك**"[11].

د دې خبرې دليل چې رسول الله صلی الله عليه وسلم د خپلو اصحابو سره په مشوره کولو مکلف و، د الله تعالی دا وينا ده چې فرمايي: (**وشاورهم في الأمر**) او په صحيح رواياتو کې ثابت دي رسول الله صلی الله عليه وسلم به د صحابه کرامو سره په جنګي قضيو کې او همدا راز په نورو قضيو کې مشورې کولې.

دا خبره ابو بکر بن العربي مالکي او امام نووي شافعي هم کوي. بلکې د مشهور مفسر ابن عطية الأندلسي د وينا سره سم خو دا يوه اجماعي مسأله ده، هغه وايي: «**والشورى من قواعد الشريعة وعزائم الأحكام ومن لا يستشير أهل العلم والدين فعزله واجب هذا ما لا خلاف فيه، وقد مدح الله المؤمنين بقوله " وأمرهم شورى بينهم " وقال النبي صلى الله عليه وسلم: (ما خاب من استخار ولا ندم من استشار)**»[12]. شورا د شريعت د اصولو او د ثابتو او محکمو احکامو له جملې څخه ده او هغه حاکم او مسؤول چې د علماوو او ديندارانو سره مشوره نه کوي د هغه عزل واجب دی او دا يوه داسې قضيه ده چې په دې کې هيڅ اختلاف نشته، الله تعالی مؤمنان په همدې ستايلي دي چې فرمايي: (**وأمرهم شورى بينهم**) د هغوی معاملات ټول د شورا پر بنسټ روان وي او رسول الله صلی الله عليه وسلم فرمايي: هغه څوک چې مشوره کوي هغه هيڅکله هم نه ناکامېږي. خو له دې سره بيا هم موږ د قضيې د اهميت له امله د مذهبونود فقهاوو نظرونه دلته وړاندې کوو.

لومړی: د حنفي فقهاوو نظر

حنفي فقهاء د هغه خلکو لپاره مشوره کول لازمه ګڼي چې ټولنيز مسؤوليتونه يې پر غاړه وي، په دې اړه الحاکم الشهيد په خپله هغه کتاب کې چې (الکافي نومېږي) او د امام محمد رحمه الله د ظاهر الرواية کتابونه يې په کې تلخيص کړي دي، وايي: "**فإن أشكل عليه شيء يشاور رهطا من أهل الفقه، فإن اختلفوا فيه نظر إلى أحسن أقاويلهم و اشبهها بالحق فأخذ به، فإن رأى خلاف رأيهم أحسن و أشبه بالحق قضى بذلك، و لا يعجل بالحكم إذا لم يتبين له الأمر حتى يفكر فيه ويشاور أهل الفقه**"[13].

که قاضي ته کوم شی په ښه ډول ځرګند نه و، نو د اهل فقهې د يو ټولګي سره دې مشوره وکړي، که د هغوی (مشوره ورکوونکو) ترمنځ اختلاف و، نو د هغوی د اقوالو څخه چې کوم بهتر او د حق سره يې ورته والی درلوده، هغه دې انتخاب کړي، که د هغوی د نظر څخه پرته بل څه ورته بهتر او د حق سره مشابه ښکاره شول، نو په هغې دې پرېکړه وکړي، خو تر څو چې ورته قضيه بالکل ځرګنده شوې نه وي د پرېکړې په صادرولو کې به تلوار نه کوي او تر هغې به پرېکړه نه صادروي چې ښه فکر يې نه وي کړی او د فقهاوو سره يې مشوره نه وي کړې. په دې عبارت کې د يو مجتهد قاضي لپاره هم د پرېکړې د صادرولو د مخه د مشورې حکم دی، دا خو لا پرېږده چې غير مجتهد قاضي او حاکم حکم به څه وي، هغوی خو بالطريق الأولی په دې کار مکلف دي.

د شورا د وجوب په اړه د مشهور حنفي عالم امام ابوبکر جصاص رازي عبارت ډېر صريح دی، هغه وايي: «**وأمرهم شورى بينهم يدل على جلالة موقع المشورة لذكره لها مع الإيمان وإقامة الصلاة ويدل على أنا مأمورون بها**»[14].

---

[10] - موسوعة الإجماع في الفقه الإسلامي، تأليف: د دکتوراه د رسالو مجموعه چې په جامعة الملك سعود سعودي کې ليکل شوي دي، چاپوونکې اداره: الناشر: دار الفضيلة للنشر والتوزيع بالرياض، المملكة العربية السعودية، لومړی چاپ، کال (۲۰۱۲م څخه تر ۲۰۲۱م پورې). ج ۵ ص ۳۸۷. په دې کتاب کې وايي: «اتفقت الأمة على أن الشورى من قواعد الشريعة، وعزائم الأحكام». او بيا دا خبره د ټولو فقهي مذهبونو تر دې چې د ظاهريانو له کتابونو څخه هم نقل کوي.

[11] - تمهيد الفصول في الأصول، چې په أصول السرخسي مشهور دی، تأليف: الإمام أبو بكر محمد بن أحمد بن أبي سهل السرخسي (ت 483 هـ)، تحقيق: أبو الوفا الأفغاني، رئيس اللجنة العلمية لإحياء المعارف النعمانية [ت 1395 هـ]، چاپوونکې اداره: جنة إحياء المعارف النعمانية بحيدر آباد بالهند. ج ۲ ص ۲۵۰.

[12] - المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز چې په تفسير ابن عطية مشهور دی، تأليف: أبو محمد عبد الحق بن غالب بن عبد الرحمن بن تمام بن عطية الأندلسي المحاربي (ت 542هـ)، تحقيق: عبد السلام عبد الشافي محمد، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية – بيروت، لومړی چاپ، کال 1422 هـ.ج ۱ ص ۵۳۴.

[13] - الکافي مخطوط ورقه ۲۸۲، خط يې واضح لوستل کېږي. د دې کتاب په مقدمه کې وايي: "قال أبول الفضل الحاكم رضي الله عنه: قد أودعت كتابي هذا معاني محمد بن الحسن رحمه الله في كتبه المبسوطة وما في الجوامع المؤلفة مع اختصار كلامه وحذف ما كرر من مسائله قاصدا تسهيل سبيل الراغبين في حفظه". هدف دا دی چې په دې کتاب کې راغلي عبارتونه غالبا د امام محمد بن حسن شيباني عبارتونه دي. د دې مخطوط تصوير په انترنت باندې نشر شوی دی، او ما سره يې په کمپيوتر کې يوه نسخه شته دی.

[14] - أحكام القرآن، تأليف: أحمد بن علي أبو بكر الرازي الجصاص الحنفي (ت 370هـ)، تحقيق: عبد السلام محمد علي شاهين، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية بيروت – لبنان، لومړی چاپ، کال: 1415هـ/1994م. ج ۳ ص ۵۱۰.

«**و أمرهم شورى بينهم**» د شورا په عظمت باندې دلالت کوي، ځکه الله تعالی د شورا يادونه د ايمان او د لمانځه د اقامې په سياق کې کړې ده او دا ايت په دې دلالت کوي چې موږ په مشوره کولو مکلف يو او په کوم شي چې انسان د الله له لورې مأمور شي هغه پرې په طبيعي توګه واجب وي.

امام طحاوي رحمه الله په خپل مختصر کې وايي: «**قال أبو جعفر: فإن أشكل عليه: شاور رهطًا من أهل الفقه... وذلك لقول الله تعالى: {وشاورهم في الأمر}. وقال: {وأمرهم شورى بينهم}. وقال: {فبشر عباد (17) الذين يستمعون القول فيتبعون أحسنه}**»[15]. ابو جعفر (طحاوي) وايي: که کومه قضيه ورته څرګنده نه وه، نو د فقهاوو د يوې ډلې سره دې مشوره وکړي او په دې دليل چې الله تعالی فرمايي «**وشاورهم في الأمر**» او په بل ځای کې فرمايي: «**وأمرهم شورى بينهم**» او په بل ځای کې فرمايي:{**فبشر عباد (17) الذين يستمعون القول فيتبعون أحسنه**}.

امام سرخسي رحمه الله وايي: «**قَالَ وَمُشَاوَرَةُ أُولِي الرَّأْيِ، وَفِيهِ دَلِيلٌ عَلَى أَنَّ الْقَاضِيَ، وَإِنْ كَانَ عَالِمًا فَيَنْبَغِي**[16] **لَهُ أَنْ لَا يَدَعَ مُشَاوَرَةَ الْعُلَمَاءِ، وَقَدْ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أَكْثَرَ النَّاسِ مُشَاوَرَةً لِأَصْحَابِهِ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ - يَسْتَشِيرُهُمْ حَتَّى فِي قُوتِ أَهْلِهِ وَإِدَامِهِمْ «قَالَ الْمَشُورَةُ تُلَقِّحُ الْعُقُولَ». وَقَالَ «- صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - مَا هَلَكَ قَوْمٌ عَنْ مَشُورَةٍ قَطُّ» وَكَانَ عُمَرُ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - يَسْتَشِيرُ الصَّحَابَةَ - رِضْوَانُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ - مَعَ فِقْهِهِ حَتَّى كَانَ إذَا رُفِعَتْ إلَيْهِ حَادِثَةٌ قَالَ أُدْعُوا إلَيَّ عَلِيًّا وَادْعُوا إلَيَّ زَيْدَ بْنِ أَبِي كَعْبٍ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ - فَكَانَ يَسْتَشِيرُهُمْ، ثُمَّ يَفْصِلُ بِمَا اتَّفَقُوا عَلَيْهِ فَعَرَفْنَا أَنَّهُ لَا يَنْبَغِي لِلْقَاضِي أَنْ لَا يَدَعَ الْمُشَاوَرَةَ، وَإِنْ كَانَ فَقِيهًا**»[17].

د الكافي د عبارت «**ومشاورة أولي الرأي**» په اړه وايي: په دې کې دليل دی چې که قاضي عالم هم وي، نو ورته په کار نه ده چې د علماوو سره مشوره ترک کړي (يعنی مشاورت بايد وکړي) او پيغمبر عليه السلام د خپلو اصحابو (رضي الله عنهم) سره له هر چا زيات مشوره کوونکی و، تر دې چې د خپلې کورنۍ د خوراک او کتغ په اړه به يې هم د هغوی سره مشوره کوله او وايي چې مشوره (په نويو افکارو) عقلونه تغذيه کوي او پيغمبر عليه السلام فرمايلي دي: هغه قوم چې مشوره کوي هغه هيڅکله هم نه هلاکيږي. حضرت عمر رضي الله عنه به د صحابه کرامو رضوان الله عليهم اجمعين سره مشوره کوله سره له دې چې هغه يو فقيه انسان و، کله به چې ورته کومه قضيه يا حادثه وړاندې شوه، نو وه به يې ويل: ما ته علي کرم الله وجهه او زيد بن أبي کعب را وغواړئ، نو د دوی سره به يې مشوره کوله او بيا به يې د هغه قضيې په اړه هغه پرېکړه کوله چې دوی به پرې متفق شول، نو له دې څخه موږ ته جوته شوه چې که قاضي فقيه (مجتهد) هم وي د مشورې پرېښودل ورته درست نه دي.

امام سرخسي مخکې عبارت کې د مجتهد حکم ياد کړ، خو د غير مجتهد حاکم او قاضي په حق کې د مشورې کولو حکم نور هم مؤکد او لازمي ګرځي، ځکه په دې حالت کې ورته همدا يوه لار پاتې کيږي، او دا له دې امله چې هغه مجتهد نه دی چې پخپله حکم استنباط کړي او حکم ته رسېدل اړين دي، نو بايد چې د علماوو نظر ته مراجعه وکړي او يوې پايلې ته ورسيږي.

امام سرخسي وايي: «**فَإِنْ أَشْكَلَ عَلَيْهِ شَاوَرَ رَهْطًا مِنْ أَهْلِ الْفِقْهِ فِيهِ، وَكَذَلِكَ إنْ لَمْ يَكُنْ مِنْ أَهْلِ الِاجْتِهَادِ فَعَلَيْهِ أَنْ يُشَاوِرَ الْفُقَهَاءَ، لِأَنَّهُ يَحْتَاجُ إلَى مَعْرِفَةِ الْحُكْمِ لِيَقْضِيَ بِهِ، وَقَدْ عَجَزَ عَنْ إدْرَاكِهِ بِنَفْسِهِ فَلْيَرْجِعْ إلَى مَنْ يَعْرِفُ ذَلِكَ كَمَا إذَا احْتَاجَ مَعْرِفَةَ قِيمَةِ شَيْءٍ**»[18].

که د کومې قضيې حکم ورته څرګند نه وي، نو بايد په اړه يې د فقهاوو د يوې ډلې سره مشوره وکړي، همدا راز که حاکم او قاضي مجتهد نه و، نو پرې لازم دي چې د فقهاوو سره مشوره وکړي، ځکه هغه د حکم پيژندلو ته اړتيا لري تر څو د هغه سره سمه پرېکړه وکړي او پخپله په ځانته ځان د حکم د معلومولو او پيژندلو څخه عاجز دی، نو بايد چې هغه چا ته مراجعه وکړي چې دا حکم ورته معلوم دی، لکه څوک چې د يو شي قيمت معلومولو ته اړ وي.

په دې عبارت کې په څرګند ډول د دې يادونه کوي چې کوم والي، حاکم او قاضي چې مجتهد نه وي، نو هغه په دې ملزم دی چې مشوره وکړي، ځکه هغه لپاره همدا يوه لاره پاتې ده چې د قضيو حکم پرې معلوم کړي.

امام سرخسي په يو بل ځای کې هم په دې اړه جدي تأکيد کوي او وايي: « **وَذَكَرَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ «مِنْ الْحَزْمِ أَنْ يَسْتَشِيرَ أُولَى الرَّأْيِ، ثُمَّ يُطِيعُهُمْ»، وَفِيهِ دَلِيلٌ أَنَّهُ لَا يَنْبَغِي**[19] **لِلْقَاضِي أَنْ يَتْرُكَ الِاسْتِشَارَةَ، وَكَذَلِكَ غَيْرُ الْقَاضِي إذَا حَزَبَهُ أَمْرٌ فَالْمَشُورَةُ تَلْقِيحٌ لِلْعُقُولِ،**

---

[15] - شرح مختصر الطحاوي، تأليف: أبو بكر الرازي الجصاص (305 - 370 هـ)، تحقيق: په ام القری پوهنتون کې د دکتوراه د محصلينو يوه مجموعه، چاپوونکې اداره: دار البشائر الإسلامية - ودار السراج، لومړی چاپ، کال 1431 هـ - 2010 م. ج ۸ ص ۲۴.

[16] - د ينبغي کلمة په ډېرو ځايونو کې د وجوب لپاره استعماليږي، په دې اړه د رد المحتار دا څو عبارتونه لولو: رد المحتار(2/ 77): "وَالظَّاهِرُ أَنْ يَنْبَغِيَ هُنَا لِلْوُجُوبِ" و (4/ 208): "وَالظَّاهِرُ أَنْ يَنْبَغِيَ هُنَا بِمَعْنَى يَجِبُ" و (6/ 369): "وَأَفَادَ الْعَلَّامَةُ الْبِيرِيُّ أَنْ يَنْبَغِي مَعْنَاهُ الْوُجُوبُ هُنَا" و (6/ 371): "وَالظَّاهِرُ أَنَّ " يَنْبَغِيَ " هُنَا لِلْوُجُوبِ". حاشية رد المحتار، على الدر المختار: شرح تنوير الأبصار، تأليف: محمد أمين، الشهير بابن عابدين [ت 1252 هـ] چاپوونکې اداره: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، دويم چاپ، کال: 1386 هـ = 1966 م.

[17] - المبسوط، تأليف: محمد بن أحمد بن أبي سهل شمس الأئمة السرخسي (ت 483 هـ) تحقيق: ابو الوفاء الأفغاني، چاپوونکې اداره: مطبعة السعادة – مصر، بيا ترې دار المعرفة - بيروت، لبنان کاپي کړی، ج ١٦ ص ٧١.

[18] - المبسوط مخکينی مصدر ج ١٦ ص ٨۴.

وَقَدْ قَالَ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «مَا هَلَكَ امْرُؤٌ عَنْ مَشُورَةٍ» «وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - يَسْتَشِيرُ أَصْحَابَهُ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ - فِي كُلِّ شَيْءٍ حَتَّى فِي قُوتِ أَهْلِهِ وَإِدَامِهِمْ»[20].

امام سرخسي وايي چې امام محمد بن حسن شيباني د رسول الله صلى الله عليه وسلم دا حديث نقل کړی چې په کې فرمايي: د عقل خبره دا ده چې انسان د اهل نظر خلکو سره مشوره وکړي او بيا د هغوی مشوره ومني. امام سرخسي وايي: په دې کې پر دې دليل دی چې قاضي بايد مشوره پرې نه ږدي او همدا راز د قاضي څخه پرته نور مسؤولين هم، کله چې مسأله ورته را پېښه شي بايد مشوره وکړي، ځکه مشوره په عقلونو کې افکار توليدوي، او پيغمبر عليه السلام فرمايي: څوک چې مشوره کوي هغه نه هلاکېږي، او رسول الله صلى الله عليه وسلم به د خپلو اصحابو سره په هر څه کې مشوره کوله، تر دې چې د خپلې کورنۍ په خوراک او کتغ کې به يې هم ورسره مشوره کوله.

په دې عبارت کې د امام سرخسي رحمه الله درې خبرې ډېرې مهمې دي، لومړی دا چې کومو حديث ته امام سرخسي اشاره کړې چې امام محمد بن حسن شيباني روايت کړی دی هغه دا لاندې احاديث دی، چې دا احاديث امام سرخسي د مشورې په لزوم باندې دليل ګڼي، د دې احاديثو عبارتونه په لاندې ډول دي: (**محمد عن أبي يوسف عن أبي بكر ابن عبد الله بن أبي مليكة عن عبد الله بن عبد الرحمن رفع حديثه إلى النبي - صلى الله عليه وسلم - قال: "من الحزم أن تستشير أولي الرأي ثم تطيعهم". محمد عن أبي يوسف عن علي بن أبي محمد عن عبد الرحمن بن يزيد رفعه إلى النبي - صلى الله عليه وسلم - قال: سأل النبي - صلى الله عليه وسلم - رجل: ما الحزم يا رسول الله؟ قال له: "أن ينظر الرجل إلى ذي رأي يستشيره ثم يطيعه)**[21].

امام محمد په خپل سند سره مرفوع حديث نقل کړی چې رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمايي: د عاقلانه د کارونو څخه يو کار دا دی چې د اهل نظر خلکو سره مشوره وکړې او بيا د هغوی خبره ومنې (يعنې د مشورې پايلې ومنې). او په بل روايت کې وايي: چې يو سړي د رسول الله صلى الله عليه وسلم څخه پوښتنه وکړه چې ای د الله پيغمبره! عقلمندي څه ته وايي؟ نو پيغمبر عليه السلام ورته ووېل: چې انسان يو عقلمند او صاحب نظر سړی ولټوي، د هغه سره مشوره وکړي او بيا د هغه مشوره ومني.

دويمه دا چې د مشورې په اړه د عامو منصبونو او ټولنيزو مسؤوليتونو درلودونکي ټول يو حکم لري، هغه که قاضي وي او که حاکم، پادشاه وي او که والي، له همدې امله وايي: "**وكذلك غير القاضي إذا حزبه أمر**" همدا راز د قاضي څخه پرته د نورو مسؤولينو لپاره هم مشوره اړينه ده چې کله د کومې مسئلې سره مخ شي.

دريمه مسأله په دې عبارت کې دا ده چې په دې عبارت کې د مجتهد قاضي لپاره د مشورې په لزوم باندې خبره کوي، ځکه د دې فقهاوو په عبارتونو کې چې کله قاضي يادېږي، نو مراد ترې مجتهد قاضي وي، نو کله چې د مجتهد قاضي او مجتهد حاکم حکم دا شو چې د شورا پايلې بايد په الزامي توګه ومني نو د غير مجتهد حاکم او قاضي بالأولی همدا حکم دی.

دويم: د شافعي فقهاوو نظر

سره له دې چې د مشورې د وجوب په اړه په شافعي مذهب کې ډېر تصريحات شته دی، خو پخپله د امام شافعي رحمه الله عبارتونه په دې اړه ډېر مهم ځکه دي چې امام شافعي رحمه الله ته په نا سمه توګه د استحباب قول منسوبېږي، خو د امام شافعي رحمه الله عبارتونه د رسول الله صلى الله عليه وسلم څخه پرته د نورو حاکمانو او ولايت عامه (ټولنيزو مسؤوليتونو) درلودونکوافرادو لپاره د شورائيت په لزوم دلالت کوي، امام شافعي رحمه الله وايي: « **باب المشاورة: (قال الشافعي): قال الله تبارك وتعالى {وشاورهم في الأمر} (أخبرنا الربيع) قال (أخبرنا الشافعي) قال أخبرنا ابن عيينة عن الزهري قال: قال أبو هريرة: «ما رأيت أحدا أكثر مشاورة لأصحابه من رسول الله صلى الله عليه وسلم» وقال الله عز وجل: {وأمرهم شورى بينهم} (قال الشافعي): قال الحسن إن كان النبي صلى الله عليه وسلم لغنيا عن مشاورتهم، ولكنه أراد أن يستن بذلك الحكام بعده إذا نزل بالحاكم الأمر يحتمل وجوها، أو مشكل، انبغى له أن يشاور، ولا ينبغي له أن يشاور جاهلا؛ لأنه لا معنى لمشاورته ولا عالما غير أمين؛ فإنه ربما أضل من يشاوره، ولكنه يشاور من جمع العلم والأمانة، وفي المشاورة رضا الخصم، والحجة عليه»**[22].

---

[19] - د لا ينبغي معنى په داسې مسايلو کې د لا يجوز په معنى وي، ځکه د امام سرخسي نور عبارتونه د مشورې په وجوب دلالت کوي. د لاينبغي لفظ امام سرخسي د لايجوز په معنى استعمالوي لکه په دې عبارت کې چې وايي: «وَالصَّلَاةُ مَعَ الْجَنَابَةِ أَمْرٌ عَظِيمٌ فَلَا يَنْبَغِي أَنْ يَتَعَرَّضَ لِذَلِكَ مِنْ غَيْرِ ضَرُورَةٍ». المبسوط للسرخسي مخكينى مصدر (1/ 117).

[20] - المبسوط د امام سرخسي، مخکينی مصدر، ج ١٦ ص ١٧۴.

[21] ـ الأصل، چې د امام محمد بن حسن په مبسوط باندې شهرت لري، تأليف: امام أبو عبد الله محمد بن الحسن بن فرقد الشيباني (ت 189 هـ)، تحقيق: دکتور محمد بوينوکالن، چاپوونکې اداره: دار ابن حزم، بيروت، او وزارت اوقاف قطر، لومړی چاپ، کال: 1433 هـ - 2012 م. ج ١١ ص ۵۵١.

[22] - الأم، تأليف: امام محمد بن إدريس الشافعي أبو عبد الله (ت ٢٠۴هـ ق) چاپوونکې اداره، دار المعرفة، بيروت، لبنان، کال ١٣٩٣هـ ق. ج ٧ ص ٩٧.

د مشورې په اړه باب دی، (امام) شافعي وايي: الله تعالی فرمايي: (**وشاورهم في الأمر**) بيا د ابو هريره رضي الله عنه څخه روايت کوي چې هغه وايي: ما هيڅوک داسې نه دی ليدلی چې د رسول الله صلی الله عليه وسلم څخه دې د خپلو صحابه کرامو سره زيات مشوره کونکی وي. (يعنې رسول الله صلی الله عليه وسلم د خپلو اصحاب کرامو سره تر هر چا څخه زيات مشوره کوونکی و) او الله تعالی فرمايي: (وأمرهم شورى بينهم) د دوی معاملات په خپل منځ کې د شورا پر بنسټ مخ ته ځي. امام شافعي رحمه الله وايي: حسن بصري وايي چې رسول الله صلی الله عليه وسلم د صحابه کرامو سره له مشورې کولو مستغني و (ځکه الله تعالی د وحې په ذريعه مستغني کړی و) خو د دومره ډېرو مشورو کولو هدف يې دا و چې د راتلونکو حاکمانو لپاره يو سنت او څرګنده لاره پرېږدي، کله چې دوی ته داسې کومه قضيه پيښه شي چې ډېر احتمالات په کې وي او يا د يو نا څرګند حال سره مخامخ شي، نو دوی ته په کار دي چې مشوره وکړي، خو مشوره به له جاهل (د جاهل څخه مراد هغه څوک دې چې د شورا اړوند مسئلې په اړه علم او تجربه نه لري) سره نه کوي، ځکه د جاهل سره د مشورې کولو کوم هدف نشته (کومه ګټه پرې نه مرتبېږي)، همدا راز د داسې عالم سره به هم مشوره نه کوي چې هغه امانتدار نه وي، ځکه کېدلی شي چې مشوره کوونکی دوکه او ګمراه کړي، بلکې د هغه چا سره به مشوره کوي چې علم او امانت دواړه په کې وي او د مشورې ګټه دا هم ده چې ستا مقابل لوری هم پرې قناعت کوي او پر هغه دليل هم قايمېږي.

په دې عبارت کې امام شافعي رحمه الله په لنډه توګه دا وايي چې رسول الله صلی الله عليه وسلم په مشوره مأمور و او په هر کار کې مشوره هم کوله او دا يې يوازې د دې لپاره کوله چې وروسته راتلونکي حاکمان او مسؤولين ور پسې په دې اړه اقتداء وکړي او د دوی لپاره يوه څرګنده تګلاره پرېږدي.

د امام شافعي رحمه الله نظر د عامو خلکو په اړه د مشاورت د وجوب دی، همدا د شافعي مذهب د علماوو او محققينو له څرګندونو ثابتېږي، په دې اړه د شافعي مذهب د محقق عالم امام نووي رحمه الله دا عبارت لولو چې په دې کې هغه د شورا او مشورې کولو په اړه د شافعي مذهب نظر په ډېرو لنډو ټکو کې بيانوي، هغه وايي: «**بابُ الحَثِّ على المُشَاورة) قال الله تعالى: (وشَاوِرْهُمْ فِي الأمْرِ) [آل عمران: 159] والأحاديثُ الصحيحةُ في ذلك كثيرةٌ مشهورة، وتُغني هذه الآيَة الكريمة عن كلّ شيء، فإنه إذا أمرَ الله سبحانه وتعالى في كتابه نصّاً جليا نبيّه صلى الله عليه وسلم بالمشاورة مع أنه أكمل الخلق، فما الظن بغيره؟**»[23].

مشورې ته د خلکو د هڅولو په اړه الله تعالی فرمايي: (وشاورهم في الأمر) او په دې اړه احاديث ډېر زيات او مشهور دي، خو دا ايت کريمه (وشاورهم في الأمر) په دې اړه د هر څه نه انسان غني کوي، ځکه کله چې الله تعالی په خپل کتاب کې د يو څرګند او صريح نص له لارې خپل پيغمبر ته د مشورې کولو حکم ورکړ سره له دې چې هغه د ټولو مخلوقاتو په نسبت يو کامل مخلوق دی، نو د نورو خلکو په اړه به دې څه ګومانوې؟ يعنې هغوی به مشورې کولو ته اړ نه وي او هغوی به د الله تعالی له لورې په مشوره کولو مامور نه وي؟.

په خپل يو بل کتاب کې امام نووي رحمه الله د مشورې د حکم په اړه د شافعي مذهب راجح نظر دا بيانوي چې مشوره کول په رسول الله صلی الله عليه وسلم هم واجب و او په امت کې په حاکمانو او مسؤولينو هم واجب دي، هغه وايي: « **وَاخْتَلَفَ أَصْحَابُنَا هَلْ كَانَتِ الْمُشَاوَرَةُ وَاجِبَةً عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمْ كَانَتْ سُنَّةً فِي حَقِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَمَا فِي حَقِّنَا وَالصَّحِيحُ عِنْدَهُمْ وُجُوبُهَا وَهُوَ الْمُخْتَارُ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى وَشَاوِرْهُمْ فِي الامر وَالْمُخْتَارُ الَّذِي عَلَيْهِ جُمْهُورُ الْفُقَهَاءِ وَمُحَقِّقُو أَهْلِ الْأُصُولِ أَنَّ الْأَمْرَ لِلْوُجُوبِ**»[24].

زموږ علماء (د شافعي مذهب علماء) په دې کې اختلاف لري چې ايا مشوره کول په رسول الله صلی الله عليه وسلم واجب و او که په پيغمبر عليه السلام او همدا راز په موږ هم مشوره کول سنت دي؟ په شافعي مذهب کې صحيح قول دا دی چې مشوره کول واجب دي او همدا قول راجح هم دی، الله تعالی فرمايي: (**وشاروهم في الأمر**) او په دې ايت کې د امر د صيغې په اړه راجح او غوره قول چې جمهور فقهاء او د اصول فقهې محققين علماء يې راجح ګڼي دا دی چې د امر دا صيغه (**وشاورهم**) د وجوب لپاره ده.

همدا خبره امام رازي رحمه الله هم په خپل تفسير کې راجح ګڼلې ده، هغه وايي: «**ظَاهِرُ الْأَمْرِ لِلْوُجُوبِ فَقَوْلُهُ: وَشاوِرْهُمْ يَقْتَضِي الْوُجُوبَ**»[25]. د (وشاورهم) کې د امر صيغه په راجحه توګه په وجوب دلالت کوي، نو د وشاورهم لفظ د وجوب غوښتنه کوي. يعنی مشوره کول واجب دي.

---

[23] - الأذكار للنواوي، مخکينی مصدر. ص ۵۱۸.

[24] - المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج، چې په (شرح الامام النووي على صحيح مسلم) شهرت لري، تأليف: أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف النووي (ت 676هـ)، چاپوونکې اداره: دار إحياء التراث العربي – بيروت، دويم چاپ، کال: ۱۳۹۲هـ ق. ج ۴ ص ۷۶.

[25] - مفاتيح الغيب، المعروف ب (التفسير الكبير)، تأليف: أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التيمي الرازي الملقب بفخر الدين الرازي خطيب الري (ت 606هـ)، چاپوونکې اداره: دار إحياء التراث العربي – بيروت، دريم چاپ، کال: 1420 هـ. ج ۹ ص ۴۱۰.

نو د دې تصریحاتو څخه ثابتېږي چې شورائیت د ولایت عامه (د ټولنیزو مسؤولیتونو) درلودونکو لپاره د امام شافعي رحمه الله په مذهب کې واجب دي او له دې پرته کارونه پرمخ وړل نا روا او نا درست دي.

درېیم: د مالکي علماوو مذهب

مشهور مالکي عالم ابو عمر بن عبد البر المالکي وایي: «**ولزم الإمام في ما ينزل بالناس مما لا نص فيه ولا توقيف [إلا]**[26] **الاجتهاد في الحكم ومشاورة العلماء فإن أجمعوا على شيء أنفذه وقضى به وإن اختلفوا نظر واجتهد وهذا هو الحق عند أولي العلم والفهم**»[27]. په امام او حاکم لازم دي چې کله خلکو ته داسې نوې قضیه را پېښه شي چې نه په کې نص وي او نه په کې د شریعت مشخص حکم وي، په داسې قضیو کې دې اجتهاد وکړي او د علماوو سره دې په کې مشوره وکړي او کله چې هغوی (مشوره ورکوونکي) په یوه خبره متفق شي، نو هغه تنفیذ کړي او د هغه سره سمه پرېکړه وکړي، همدا د علم او د فهم د خاوندانو له نظره حق درېځ دی.

امام ابوبکر بن العربي المالکي وایي: «**وعلى العامة من الخليقة حَقُّ المشاورة، من الرسول إلى أقل خَلْقٍ بعده في درجاتهم، والمُشَاوَرَةُ أَصْلُ الدين، وسُنَّةُ الله في العالمين، ومُحَمَّدٌ أَوَّلُ مستشير، وجبريل أَوَّلُ ناصح، صلَّى الله عليهما. نزل جبريل على النبي فقال له: "إنَّ الله خيَّرك بين أن تكون نَبِيًّا مَلِكًا، أو نبيًّا عبدًا، فنظر النبي إلى جبريل كالمستشير، فأشار إليه جبريل أن تواضع، فقال النبي: أختار أن أكون عبدًا نبيًّا".**»**....حتى غالى في ذلك بعضهم فقال: "إنَّ قولَه تعالى للملائكة: {إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً} سُنَّةٌ في المشاورة، ولولا ذلك ما استجرأ أحدٌ منهم على المجاوبة بما قالوه، ولكنهم فهموا أن الجواب منهم مطلوب فقالوا ما قالوه"**»[28].

په ټولو مخلوقاتو د رسول الله صلی الله علیه وسلم څخه نیولې تر ټولو لاندې انسانانو باندې مشوره لازم ده، مشوره د دین بنیاد او په مخلوقاتو کې د الله تعالی له لوري وضع کړی شوې تګلاره او سنت دي، په دې امت کې رسول الله صلی الله علیه وسلم لومړی مشوره غوښتونکی او حضرت جبریل لومړی مشوره ورکوونکی دی، حضرت جبریل علیه السلام رسول الله صلی الله علیه وسلم ته راغی ورته یې وویل: الله تعالی تاته اختیار درکړی، که غواړې چې پادشاه او نبي شي او که غواړې چې بنده او نبي واوسېږې، نو پیغمبر علیه السلام حضرت جبریل علیه السلام ته د مشوره اخیستونکي په توګه وکتل، نو جبریل علیه السلام ورته اشاره وکړه چې تواضع غوره کړه، نو رسول الله صلی الله علیه وسلم وویل: غواړم د الله تعالی بنده او پیغمبر وه اوسېږم.

د صحابه کرامو سره د رسول الله صلی الله علیه وسلم د مشورو یو څه بېلګې یادې کړي بیا وایي: تر دې چې ځینو خلکو د مبالغې څخه کار اخیستی او د الله تعالی دا قول چې پرېښتو ته یې وویل: {**إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً**} د الله تعالی له لورې د شورائیت د طریقې بنسټ ایښودل دي او وایي چې که دا مشوره نه وی، نو هغه پرېښتو چې کوم ځوابونه ورکړي دي د هغو ځوابونو جرأت به یې هېڅکله هم نه وی کړی، خو هغوی په دې پوهېدل چې دا ځوابونه له هغوی مطلوب دي له دې امله یې هغه څه وویل چې نقل شوي دي.

په دې اړه د مالکي فقهې ډېر کتابونه تصریحات لري، خو له دې امله چې دا یوه اجماعي قضیه ده د علماو نورو عبارتونو د راوړلو څخه ډډه کوو، همدا عبارتونه کفایت کوي چې دا ثابته کړي چې د شورائیت وجوب د مالکیانو مذهب دی.

څلورم: د حنبلي مذهب نظر

هماغه خبره چې د نورو مذهبونوعلماء یې کوي د حنبلي مذهب علماء هم ورته خبره کوي، د دوی له جملې څخه د حنبلي مذهب مشهور عالم امام ابن تیمیة دا یو عبارت لولو او په همدې بسنه کوو، هغه وایي: "**لا غنى لولي الأمر عن المشاورة فإن الله تعالى أمر بها نبيه صلى الله عليه و سلم فقال تعالى : {فاعف عنهم واستغفر لهم وشاورهم في الأمر فإذا عزمت فتوكل على الله إن الله يحب المتوكلين} وقد روى عن أبي هريرة رضي الله عنه قال : لم يكن أحد أكثر مشورة لأصحابه من رسول الله صلى الله عليه وسلم**"[29].

حاکم باید حتماً مشوره وکړي، ځکه الله تعالی خپل پیغمبر ته د مشورې کولو حکم کړی دی، الله تعالی فرمایي: دوی معاف کړه او ورته بخښنه وغواړه او په هر ډول قضیو کې ورسره مشوره کوه او کله چې د یو کار په اړه نهایي تصمیم ونیسې، نو بیا پر الله تعالی توکل وکړه، ځکه الله تعالی

---

[26] - دا کلمه په عبارت کې بې مورده ښکاري، شاید د نص تصحیح کوونکی ورته نه وي متوجه شوی.

[27] - الاستذكار، تأليف: أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر بن عاصم النمري القرطبي (المتوفى: 463هـ)، تحقيق: سالم محمد عطا، محمد علي معوض، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية – بيروت، لومړی چاپ، کال: 1421 – 2000م. ج ۸ ص ۹۹.

[28] - سراج المریدین فی سبیل الدین چې پوره نوم یې (سراج المريدين في سبيل الدين لاستنارة الأسماء والصفات في المقامات والحالات الدينية والدنيوية بالأدلة العقلية والشرعية القرآنية والسنية وهو القسم الرابع من علوم القرآن في التذكير)، إملاء: أبو بكر محمد بن عبد الله بن محمد ابن العربي المعافري الإشبيلي (ت 543 هـ)، تحقيق: الدكتور عبد الله التوراتي، چاپوونکې اداره: دار التحديث الكتانية (طنجة – المغرب / بيروت - لبنان) لومړی چاپ، کال: 1438 هـ - 2017 م. ج ۳ ص ۳۵۶- ۳۵۷.

[29] - السياسة الشرعية في إصلاح الراعي والرعية، تأليف: شيخ الإسلام أحمد بن عبد الحليم بن عبد السلام ابن تيمية (661 - 728 هـ)، تحقيق: علي بن محمد العمران، چاپوونکې اداره: دار عطاءات العلم (الرياض) - دار ابن حزم (بيروت)، څلورم چاپ، کال: 1440 هـ - 2019 م. ص ۲۳۳.

توکل کوونکي خوښوي. د ابو هريرة رضي الله عنه څخه روايت دی چې وايي: ما د رسول الله صلی الله علیه وسلم څخه د خپلو اصحابو سره زيات مشوره کوونکی نه دی ليدلی.

همدا راز الخرقي په خپل مختصر کې وايي: (وَإِذَا نَزَلَ بِهِ الأَمْرُ الْمُشْكِلُ عَلَيْهِ مِثْلُهُ، شَاوَرَ فِيهِ أَهْلَ الْعِلْمِ وَالأَمَانَةِ)[30]. کله چې داسې کومه قضيه ورته پېښه شي چې د هغې په څېر قضيې ورته واضحې او څرګندې نه وي، نو بايد چې د اهل علم او اهل امانت سره يې په اړه مشوره وکړي.

په دې توګه دا څرګندېږي چې د عامو او ټولنيزو قضيو په اړه مشوره يوه داسې اجماعي قضيه ده چې هيڅوک په کې اختلاف نه لري، که د مجتهد لپاره په استحباب هم حمل شي، نو د يو داسې چا لپاره چې هغه د اجتهاد ملکه نه لري، نو د هغه لپاره خو د مشورې کولو پرته بله لار نشته، هغه بايد مشوره وکړي، څکه د درست حکم د معلوموملو لپاره همدا يوازينۍ لاره ده، په ځانګړې توګه د هغه قضيو په اړه چې مخکې په کتابونو کې نه دي بحث شوي او يا بحث شوي دي، خو مشخص نظر يې د ترجيح په اړه نه دی څرګند شوی.

د مشورې ډګرونه

اوس دا سوال چې شورا او مشوره بايد په کومو قضيو کې سرته ورسېږي، په دې خو مو مخکې خبره وکړه چې په لومړي سر کې قضيې په دوه ډوله دي، يو فردي قضيې او مسئلې دي چې د هغوی په اړه مشوره کول مستحب دي او ښه کار دی او بل ډول مسئلې ټولنيزې دي، چې په دې ډول مسئلو کې مشوره لازمي ده، اوس پوښتنه دا را ولاړېږي چې په دې ټولنيزو مسئلو کې کوم شيان شامل دي؟

په دې اړه بايد په لنډ ډول ووايو: موږ احکام په دوه ډوله ويشلی شو، هغه که دنيوي مسئلو پورې تړاو ولري او که د ديني مسئلو سره تړاو ولري:

لومړی ډول هغه قضيې دي چې په هغه کې نص شتون لري او دا نص هم د ګڼو معناګانو احتمال ونه لري او که وه يې لري خو د يوې ځانګړې معنی په تعيين باندې د امت اجماع شتون ولري، دا ډول قضيې اصلاً د اجتهاد ډګر نه دی، دلته بنسټيزه خبره په هغه څه التزام دی چې په نص کې راغلي وي، لنډه دا چې دا ډول مسايل د مشورې او شورا ډګر نه شي کېدلی، همدا د اسلامي شورا او د غربي جمهوريت توپير دی، څکه هلته هيڅ شی ثابت نه دی، هر څه د انسانانو د نظرياتو په پايله کې بدلېدلی شي، خو په اسلام کې دا ډول شيان د انساني نظر پر بنسټ نه شي بدلېدلی، په دې حالت کې د ضرورت احکام شريعت مشخص کړي دي، چې هغه په فردي او يا هم په محدود ټولنيز چاپېريال کې افرادو ته داسې استثناوې شريعت ورکړي دي چې هغه د بشري طبيعت غوښتنه ده، هغه د انسان د نظر له امله د شريعت د حکم بدلون نه دی.

دويم ډول هغه قضيې دي چې د ديني قضيو سره تړاو ولري او که د دنيوي امورو سره، خو د علماوو له نظره د اجتهاد ميدان او ډګر وي او شريعت په کې اجتهاد ته جواز ورکړی وي، چې دا په حقيقت کې د شورا ډګر بلل کېږي، څکه هر څه چې د اجتهاد ميدان بلل کېږي هغه د شورا ډګر هم بلل کېږي، څکه شورا په هماغه ځای کې جواز لري چېرته چې اجتهاد او انساني نظر اغيزمن وي، دا په لاندې څو ډولو ويشلی شو:

1. هغه مسئلې دي چې د قطعي احکامو د تنزيل او تطبيق پورې تړاو لري، دا ډول مسئلې سره له دې چې په قطعي نصوصو سره ثابتې وي، خو په واقع باندې يې تنزيل او تطبيق اجتهاد ته او انساني نظر ته اړتيا لري، د بېلګې په توګه د جهاد حکم خو قطعي دی، خو دا چې په يو ټاکلي وخت کې يې د تطبيق او اعلان شرطونه برابر دي او که نه؟ دا د اجتهاد او شورا ډګر دی، همدا راز د امر بالمعروف او نهی عن المنکر، روژې، حدودو او داسې نورو قطعي احکامو تطبيقد اجتهاد او شورا ډګر دی، په دې کې يوه ډېره ستونزمنه مسئله چې موږ ورسره اوس هم مخ يو د «سود» مسئله ده، په دې کې مسلمان شک نه لري چې سود حرام دی، خو ډېر صورتونه داسې کېدلی شي چې په هغه کې اختلاف وي چې ايا سود په کې متحقق دی که نه؟ د بېلګې په توګه په تقاعد او داسې نورو صورتونو کې.
2. هغه مسئلې چې په اړه يې نصوص راغلي وي، خو دا نصوص د ګڼو معناګانو احتمال ولري، د دې معناګانو څخه د يوې معنی انتخاب د اجتهاد او په ورته مهال کې د شورا ډګر دی.
3. هغه مسئلې چې په اړه يې ګڼ شرعي نصوص شتون ولري، خو دا نصوص په خپلو کې متعارض وي، د دې متعارضو نصوصو سره تعامل هم د اجتهاد او د شورا ډګر دی.
4. هغه مسئلې چې اصلاً په کې نصوص شتون ونه لري او پخوا زموږ په فقهي کتابونو کې بحث شوي هم نه وي، په دې معنی چې په دې زمانه کې ورسره خلک نوي مخامخ کېږي، دا مسئلې هم د اجتهاد او د شورا ډګر دی چې په فقهي اصطلاح کې ورته «نوازل» ويل کېږي.
5. هغه مسئلې چې په حنفي مذهب کې بحث شوي دي، خو مفتی به (په مذهب کې معتبر) قول په کې نه دی بيان شوی، يا مفتی به (راجح) قول په کې بيان شوی هم دی، خو په مفتی به قول کې د علماوو ترمنځ اختلاف دی، دا ډول مسئلې هم د شورا ډګر شمېرل کېږي.

---

[30] - مختصر الخرقى على مذهب ابي عبد الله أحمد بن حنبل الشيباني، تأليف: أبو القاسم عمر بن الحسين بن عبد الله الخرقي (المتوفى : 334هـ)، چاپوونکې اداره: دار الصحابة للتراث، د چاپ کال: 1413هـ-1993م. ص ۱۵۴.

6. هغه مسئلې چې مفتی به قول هم په کې په حنفي فقه کې بیان شوی دی، خو د اختیار او ترجیح سبب یې عرف او عادت، مصلحت او مفسده، ضرورت او داسې نور شیان وي، هغه څه چې د وخت او زمانې د بدلون له امله په کې بدلون راځي، هغه چې په اړه یې زموږ فقهاء وایي: (وهذا من اختلاف عصر وزمان لا حجة وبرهان)[31]. په دې کې هغه ټولې مسئلې شاملې دي چې د دې قاعدې لاندې یې علماء راوړي چې وایي: (لا ينكر تغير الأحكام بتغير الزمان)[32] یعنې د زمانې د بدلون له امله په احکامو کې د بدلون څخه انکار نه شي کېدلی.

7. تر ټولو زیات هغه سیاسي او ټولنیزې مسئلې چې د مصالحو او مفاسدو تابع وي او په اړه یې یو ډول اصولي دریځ نیول سخت کار وي، ځکه دا ګټه او زیان له یو وخت څخه بل وخت ته توپیر لري، چې دا وکتل شي چې کومه ګټه د شریعت د طبیعت او اصولو سره برابره ده چې رعایت یې وشي او کومه ګټه د شریعت د اصولو سره برابره نه ده چې باید مسترده کړی شي، دا ټول د اجتهاد او شورا ډګرونه دي.

8. هغه اداري ترتیبات او قوانین چې د ملت د عام وګړي ژوند ترې اغېزمن کېږي او په یو شمېر حالاتو کې هغه د خپلو یو لړ بنسټیزو حقوقو څخه په کې تنازل ته اړ کېږي او که په اړه یې له دوی سره او یا هم د دوی له نمایندګانو سره په کې مشوره ونه شي او د هغوی سره په کې عقد (تړون) ونه شي هغه تصرف نا روا ګرځي چې دولت او حکومت یې سر ته رسوي، دا هم د اجتهاد او شورا ډګر دی.

دا هغه امور دي چې د انسانانو اجتهاد ته پرېښودل شوی دي او همدا راز هغه ټول موقت دنیوي امور او مسئلې چې هغه د مصالحو او مفاسدو تابع وي او په هغوی کې دایمي حکم ممکن نه وي، دا ډول مسئلې ټولې د شورا او اجتهاد ډګر شمېرل کېږي، لنډه دا چې کومې مسئلې د اجتهاد ډګر شمېرل کېږي هغه د مشورې او شورا تابع دي، نو د ټولنې مشران او حاکمان باید په دې ټولو قضیو کې مشوره وکړي.

په دې اړه د احنافو د فقهاوو نظر بالکل څرګند دی، په دې کې هیڅ اختلاف هم نه لري او استدلال یې هم د (الأمر) د کلمې څخه دی چې دا په عموم دلالت کوي، په دې اړه امام جصاص رازي وروسته له دې چې د هغه خلکو نظر ردوي چې د اجتهاد له لارې شرعي احکام نشي استنباط کېدلی، په دې استدلال کوي چې رسول الله صلی الله علیه وسلم په مشوره باندې مأمور و او مشوره په هغه ټولو امورو کې شته دی چې قطعي نص په کې شتون ونه لري، خو په څه شیانو کې چې نص وجود ولري په هغه امورو کې نه شورا شته او نه اجتهاد، په دې اړه یې دا لاندې عبارتونه لولو، وایي: «**أَلَا تَرَى أَنَّهُ لَا يُشَاوِرُهُمْ أَنَّ الظُّهْرَ أَرْبَعُ رَكَعَاتٍ، وَالْمَغْرِبَ ثَلَاثٌ، مِنْ حَيْثُ كَانَ طَرِيقُ مَعْرِفَتِهِ الْوَحْيَ، فَعَلِمْنَا أَنَّهُ إنَّمَا أُمِرَ بِمُشَاوَرَتِهِمْ لِيُظْهِرُوا آرَاءَهُمْ، وَمَا يُؤَدِّيهِمْ إلَيْهِ اجْتِهَادُهُمْ، فَيَجْتَهِدُ مَعَهُمْ، وَيَخْتَارُ الصَّوَابَ عِنْدَهُ مِنْهَا**»[33].

ته نه ګورې چې پیغمبر علیه السلام هغوی سره په دې کې مشوره نه کوله چې د ماسپښین څلور رکعتونه دي او د ماښام درې رکعتونه دي او دا ځکه چې د دې ډول مسئلو د معرفت وسیله یوازې وحې ده، نو د دې حقیقت پر بنسټ موږ په دې پوهېږو چې پیغمبر علیه السلام ته د دې لپاره د مشورې کولو حکم ورکړل شوی و چې صحابه کرام خپل نظرونه څرګند کړي او د خپل اجتهاد پایله را څرګنده کړي او پیغمبر علیه السلام هم ورسره اجتهاد وکړي او بیا د هغه نظریاتو له جملې څخه تر ټولو غوره نظر اختیار کړي چې د مشوره ورکوونکو له لورې څرګند شوی وي.

جصاص رازي بیا وایي: «**وَكَذَلِكَ { يَوْمَ الْأَحْزَابِ، لَمَّا عَزَمَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - عَلَى أَنْ يُعْطِيَ عُيَيْنَةَ بْنَ حِصْنٍ وَقَوْمًا مَعَهُ نِصْفَ ثِمَارِ الْمَدِينَةِ، عَلَى أَنْ لَا يُعَاوِنُوا قُرَيْشًا عَلَيْهِ، قَالَتْ الْأَنْصَارُ : أَرَأْيٌ رَأَيْتَهُ يَا رَسُولَ اللهِ، أَمْ وَحْيٌ ؟ فَقَالَ بَلْ رَأْيٌ . رَأَيْت الْعَرَبَ قَدْ رَمَتْكُمْ عَنْ قَوْسٍ وَاحِدٍ، فَرَأَيْتُ أَنْ أَدْفَعَهُمْ عَنْكُمْ إلَى يَوْمٍ مَا} فَقَالَتْ الْأَنْصَارُ : وَاَللَّهِ مَا كَانُوا يَطْمَعُونَ فِيهَا، وَنَحْنُ عَلَى الشِّرْكِ، إلَّا قِرًى أَوْ شِرًى، فَكَيْفَ نُعْطِيهِمْ الْآنَ وَقَدْ أَعَزَّنَا اللَّهُ بِالْإِسْلَامِ لَا نُعْطِيهِمْ إلَّا بِالسَّيْفِ، فَلَمْ يُعْطِهِمْ شَيْئًا**»[34].

امام جصاص رازي بیا هغه واقعه یادوي چې د خندق په غزا کې رسول الله صلی الله علیه وسلم اراده وکړه چې عیینة بن حصن او ورسره څه نورو خلکو ته د مدینې د محاصرې څخه د منصرف کولو لپاره د مدینې د نیمايي میوو د ورکولو اراده وکړه، خو کله چې انصارو ترې پوښتنه وکړه چې دا نظر دی او که وحې ده، یعنې هغوی ته هم د نظر د ښکاره کولو اجازه شته دی؟ او کله چې ورته رسول الله صلی الله علیه وسلم وویل: چې دا اجتهادي خبره ده وحې نه ده، نو هغوی مشوره ورکړه چې دا کار درست نه دی، موږ په جاهلیت کې څه نه دي ورکړي، نو اوس چې الله تعالی د اسلام عزت هم را په برخه کړی دی د دې سوال هم نه پیدا کېږي چې دوی ته دومره سر ټیټ کړو. بیا جصاص رازي وایي: «**هَذَا يَدُلُّ**

[31] - دا په فقهي کتابونو کې په تکرار سره راغې، د مثالونو راوړلو ته یې اړتیا نشته، هر څوک ورته لاس رسی درلودلی شي. او معنی یې دا ده چې په دې مسئله کې اختلاف د زمانې د بدلون له امله دی نه د دلیل او حجت د اختلاف له امله.

[32] - د دې قاعدې او تطبیقاتو لپاره وګورئ: درر الحكام في شرح مجلة الأحكام، تأليف: علي حيدر خواجه أمين أفندي (المتوفى: 1353هـ)، عربي ته ترجمه: فهمي الحسيني، چاپوونکې اداره: دار الجيل، بيروت، لبنان، لومړی چاپ، کال: 1411هـ - 1991م. (۳۹) ماده ج ۱ ص ۴۷. د دې قاعدې تطبیقات هم په فقهي کتابونو کې لیدلی شو، دلته یې د بېلګو راوړلو ته اړتیا نه وینم.

[33] - الفصول في الأصول، تأليف: امام أحمد بن علي أبو بكر الرازي الجصاص الحنفي (ت 370هـ)، چاپوونکې اداره: وزارة الأوقاف الكويتية، دویم چاپ، کال: 1414هـ - 1994م. ج ۴ ص ۲۶.

[34] - الفصول في الأصول، مخکینی مصدر. ج ۴ ص ۲۶.

عَلَى أَنَّهُمْ قَدْ كَانُوا عَهِدُوا إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُشَاوِرُهُمْ فِي أُمُورٍ لَمْ يَنْزِلْ عَلَيْهِ فِيهَا وَحْيٌ ثُمَّ يَجْتَهِدُ مَعَهُمْ، فَيَخْتَارُ مِنْهَا مَا يَرَاهُ صَوَابًا، لَوْلَا ذَلِكَ لَمَا قَالُوا لَهُ : أَرَأْيٌ هُوَ أَمْ وَحْيٌ ؟ ثُمَّ قَالَ لَهُمْ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ (بَلْ هُوَ رَأْيٌ) وَيُبَيِّنُ وَجْهَ اجْتِهَادِهِ وَغَالِبَ ظَنِّهِ فِيهِ»[35].

دا په دې دلالت کوي چې انصار او نور صحابه کرام د رسول الله صلی الله علیه وسلم سره دې پایلې ته رسېدلي وو چې په کومو امورو کې په رسول الله صلی الله علیه وسلم وحې نه نازلېږي، نو رسول الله صلی الله علیه وسلم به په هغو امورو کې د صحابه کرامو سره مشوره کوي او هغوی سره به یوځای اجتهاد هم کوي او د وړاندې شویو نظریاتو څخه به هغه نظر غوره کوي چې کوم ورته سم او راجح ښکاره شي، که دا خبره نه وي، نو انصارو به پیغمبر علیه السلام ته هیڅکله هم دانه وی ویلي چې دا ستاسې نظر دی او که وحې ده؟ بیا ورته رسول الله صلی الله علیه وسلم وویل چې دا زما نظر دی او د خپل نظر علت یې هم ورته څرګند کړ او په دې اړه یې خپل غالب ګمان هم ورته څرګند کړ.

په آخر کې امام جصاص رازي خلاصه او لنډه خبره کوي چې د مشورې او شورا ډګر هغه ټول شیان دي چې صریحه وحې په کې نه وي، څکه همدا د اجتهاد ډګر دی او شورا باید په هغه څه کې سرته ورسېږي چې اجتهاد په کې درست وي، د دې لپاره ګڼ شمېر دلایل راوړي چې یو یې دا لاندې دلیل دی، وایي: «**مِنْهَا قَوْله تَعَالَى: {وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ} [آل عمران: 159] وَذَلِكَ عُمُومٌ فِي سَائِرِ الْأُمُورِ، لِأَنَّهُ أَدْخَلَ الْأَلِفَ وَاللَّامَ، فَصَارَ لِلْجِنْسِ، وَمَا خُوطِبَ بِهِ النَّبِيُّ صلى الله عليه وسلم فَنَحْنُ مُخَاطَبُونَ بِهِ، إلَّا أَنْ تَقُومَ الدَّلَالَةُ عَلَى تَخْصِيصِهِ بِشَيْءٍ دُونَنَا**»[36]. له دې دلایلو څخه یو دلیل هم د الله تعالی دا وینا ده چې فرمایي: {**وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ**} [آل عمران: 159] او دا عام دی او ټولو امورو ته شامل دی، څکه په دې که په «الأمر» باندې الف او لام داخل کړی شوي دي چې دا یې د جنس امر لپاره ګرځولی دی او په کوم حکم چې رسول الله صلی الله علیه وسلم مخاطب وي مونږ هم پرې مخاطب یو (پیغمبر علیه السلام ته دا عام خطاب مونږ ته هم خطاب دی) تر څو چې داسې کوم شرعي دلیل شتونه ونه لري چې کوم حکم د امت څخه پرته د رسول الله صلی الله علیه وسلم سره ځانګړی کړي.

د امام جصاص رازي د دې څرګندونو څخه دا واضح شوه چې د مشورې او شورا ډګر هره هغه قضیه ده چې مشخصه وحې په کې نه وي راغلې، هغه که د ځینو خلکو په اصطلاح دنیوي قضیه وي (د دوی له نظره دنیوي قضیې هغه دي چې مؤقتې قضیې وي او د ګټې او زیان پر بنسټ یې په اړه پرېکړه کېږي) او که دیني قضیه وي، چې په دې کې تر ټولو مهمه قضیه د امامت او خلافت قضیه ده او همدا راز په اوسني عصر کې د هېوادونو د مشرانو د ټاکلو قضیه هم همدا حکم لري او په دې تصریح کوي چې د روافضو څخه پرته نور ټول امت په دې اجماع لري چې د امت قیادت (خلیفه، امام او امیر المؤمنین) او د هېواد مشر (حاکم، رئیس، پادشاه) باید د خلکو په مشوره او نظر وټاکل شي.

امام ابو منصور ماتریدي په خپل تفسیر کې وایي: «**وقوله عز وجل: (وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ): أمر اللَّه عز وجل نبيه صلى الله عليه وسلم أن يشاور أصحابه في الأمر، ففيه وجوه ثلاثة: أحدها: أنه لا يجوز له أن يأمره بالمشاورة فيما فيه النص، وإنما يأمر بها فيما لا نص فيه؛ ففيه دليل جواز العمل بالاجتهاد**»[37].

د الله تعالی دا قول چې فرمایي: (وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ) الله تعالی خپل پیغمبر علیه السلام ته حکم کړی دی چې په قضیو او مسئلو کې د خپلو صحابه کرامو سره مشوره وکړي، نو په دې کې درې مسئلې دي، لومړی: دا امر په هغه څه کې نه دی چې نص په کې وي، بلکې دا حکم د هغه څه په اړه دی چې نص په کې نه وي، په دې ایت کې د دې دلیل هم دی چې اجتهاد د عمل بنسټ ګرځول جواز لري. ابو منصور ماتریدي د اهل سنتو مشهور امام دی او دا هم هغه ټول ډګرونه د شورا ډګرونه ګڼي چې د شریعت له لورې په کې نص شتون ونه لري.

امام سرخسي هم همدا خبره کوي چې رسول الله صلی الله علیه وسلم په شورا باندې مامور و او په احکامو او نورو ټولو قضیو کې به یې د صحابه کرامو سره مشوره کوله، په دې اړه وایي:«**والدليل عليه أنه كان مأمورا بالمشاورة مع أصحابه، قال تعالى: (وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ) وقد صح أنه كان يشاورهم في أمر الحرب وغير ذلك، حتى روي أنه شاور أبا بكر وعمر رضي الله عنهما في مفاداة الأسارى يوم بدر ... ومفاداة الأسير بالمال؛ جوازه وفساده من أحكام الشرع ومما هو حق الله تعالى، وقد شاور فيه أصحابه وعمل فيه بالرأي إلى أن نزل الوحي بخلاف ما رآه، فعرفنا أنه كان يشاورهم في الأحكام كما في الحروب**»[38].

---

[35] - الفصول في الأصول، حصاص رازي، مخکینی مصدر ج ۴ ص ۲۷.

[36] - الفصول فی الأصول، مخکینی مصدر. ج ۴ ص ۵۱، همدا خبره په أحکام القرآن للجصاص ط العلمیة ج ۲ ص ۵۳. کې هم کوي، وایي: «وَلَا بُدَّ مِنْ أَنْ تَكُونَ مُشَاوَرَةُ النَّبِيِّ صلى الله عليه وسلم إيَّاهُمْ فِيمَا لَا نَصَّ فِيهِ; إذْ غَيْرُ جَائِزٍ أَنْ يُشَاوِرَهُمْ فِي الْمَنْصُوصَاتِ، وَلَا يَقُولُ لَهُمْ مَا رَأْيُكُمْ فِي الظُّهْرِ وَالْعَصْرِ وَالزَّكَاةِ وَصِيَامِ رَمَضَانَ؟ وَلَمَّا لَمْ يَخُصَّ اللَّهُ تَعَالَى أَمْرَ الدِّينِ مِنْ أُمُورِ الدُّنْيَا فِي أَمْرِهِ صلى الله عليه وسلم بِالْمُشَاوَرَةِ وَجَبَ أَنْ يَكُونَ ذَلِكَ فِيهِمَا جَمِيعًا».

[37] - تأویلات اهل السنة «تفسير الماتريدي = تأويلات أهل السنة» (2/ 516):تأویلات أهل السنة المعروف ب (تفسیر الماتریدي)، تألیف: امام محمد بن محمد بن محمود، أبو منصور الماتریدي (ت 333هـ)، تحقیق: د. مجدي باسلوم، چاپوونکې اداره: دار الکتب العلمیة - بیروت، لبنان، لومړی چاپ، کال: 1426 هـ - 2005 م. ج ۲ ص ۵۱۶.

[38] - أصول السرخسي، مخکینی مصدر. ج ۲ ص ۹۳.

د دې خبرې دليل چې رسول الله صلى الله عليه وسلم خپلو اصحاب كرامو سره په مشوره كولو مكلف و د الله تعالى دا قول دی چې فرمايي: (وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ) او په صحيح احاديثو کې دا ثابته ده چې رسول الله صلى الله عليه وسلم به د صحابه كرامو سره د جنګ او نورو قضيو په اړه مشوره کوله، تر دې چې دا هم په رواياتو کې راغلي چې د حضرت ابوبكر او حضرت عمر سره يې د بدر د غزا د بنديانو څخه د فديې په اړه مشوره وکړه .... او د مال په مقابل کې د بنديانو د خوشې کولو جواز او عدم جواز شرعي حكم دی او د هغه امورو له جملې څخه دی چې هغه د الله تعالى حق دی او پيغمبر عليه السلام په دې کې د خپلو صحابه كرامو سره مشوره کړې او په رأيي او اجتهاد باندې يې عمل هم کړی، تر دې چې د دې نظر او رأيي پر خلاف وحې نازله شوه، نو له دې ثابته شوه چې رسول الله صلى الله عليه وسلم لكه څرنګه يې چې د جنګ په معاملاتو کې مشوره کوله همدا راز يې په احکامو کې هم مشوره کوله.

همدا خبره په يو بل عبارت کې داسې کوي: «**تبين أَن قَوْله: {وشاورهم فِي الْأَمر} لَيْسَ فِي الْحَرْب خَاصَّة وَلَكِن يتَنَاوَل كل مَا يَتَأَتَّى فِيهِ إِعْمَال الرَّأْي وَقَالَ رَسُول الله صلى الله عليه وسلم لأبي بكر وَعمر رضي الله عنهما يَوْمًا وَقد شاورهما فِي شَيْء: «قولا فَإِنِّي فِيمَا لم يُوح إِلَيّ مثلكما». وَقد تَركهم رَسُول الله على الْمُشَاورَة بعده فِي أَمر الْخلَافَة حِين لم ينص على أحد بِعَيْنِه مَعَ علمه أَنه لَا بُد لَهُم من ذَلِك، وَلما شاوروا فِيهِ تكلم كل وَاحِد بِرَأْيهِ إِلَى أَن اسْتَقر الْأَمر على مَا قَالَه عمر**»[39].

دا خبره څرګنده شوه چې د الله تعالى دا قول چې فرمايي: {وشاورهم فِي الْأَمر} يوازې د جنګ په اړه نه دی، بلکې هغه ټولو مسئلو ته شامل دی چې په هغوی کې د رأيي او نظر د استعمال امكان وي، پيغمبر عليه السلام يوه ورځ كله يې چې د حضرت ابوبكر او عمر رضي الله عنهما سره په يو څه کې مشوره كوله، دې دواړو ته وويل: تاسې په جرأت خپله خبره كوئ، ځكه په هغه څه کې چې ما ته وحې نه وي شوې زه ستاسې په څېر يم (يعنې زه هم ستاسې په څېر په انساني اجتهاد او نظر باندې عمل كوم) او پيغمبر عليه السلام خپل صحابه كرام د خپل وفات څخه وروسته د خلافت په اړه مشورې ته پرېښودل، ځكه هيڅ كوم مشخص فرد يې تعيين نه كړ، سره له دې چې هغه په دې پوهېده چې د امام او خليفه شتون ورته ضرور دی او كله چې صحابه كرامو مشوره وكړه هر چا د خپل نظر څرګندونه وكړه، تر دې چې پرېكړه په هغه څه وشوه چې عمر رضي الله عنه مطرح كړه.

امام بزدوي هم همدا خبره كوي، وايي: « **وقد كان النبي صلى الله عليه و سلم يشاور في سائر الحوادث عند عدم النص مثل مشاورته في أمور الحرب ألا ترى أنه شاورهم في أسارى بدر ... وكان يقطع الأمر دونهم فيما أوحي إليه في الحرب كما في سائر الحوادث، والجهاد محض حق الله تعالى ما بينه وبين غيره فرق، وكان يقول لأبي بكر وعمر رضي الله عنهما قولا فإني فيما لم يوح إلى مثلكما، ولا يحل المشورة مع قيام الوحي وإنما الشورى في العمل بالرأي خاصة**»[40].

پيغمبر عليه السلام د نص په نه شتون کې د ټولو حوادثو په اړه مشوره كوله، لكه څرنګه مشوره به يې چې د جنګي مسئلو (د دنيوي مسئلو) په اړه كوله...خو به هغه قضيو کې چې وحي به ورته په کې وشوه هغه به د جنګ په اړه وی (د يو شمېر خلكو په اصطلاح دنيوي قضيې وې) او كه نورې ټولې مسئلې به وې، ټولې به يې پخپله بې له مشورې فيصله كولې او جهاد خو ديني قضيه ده، په جهاد او نورو قضيو کې هيڅ توپير نشته او حضرت ابوبكر او حضرت عمر ته به يې ويل: خپله خبره كوئ، په هغه مسئلو کې چې ماته په کې وحې نه وي شوې زه ستاسې په څېر يم، د وحې په شتون کې مشوره جواز نه لري، ځكه شورا يوازې په اجتهادي مسئلو کې جواز او شتون لري.

د امام بزدوي خبره څرګنده ده، خو په يو بل ځای کې د پيغمبر عليه السلام او نورو ترمنځ همدومره توپير ښايي چې پيغمبر عليه السلام به لومړی د وحې انتظار كاوه، كله به چې ورته وحې را نه غله بيا به يې مشوره او اجتهاد كاوه او نور خلک داسې نه دي، بلکې د قضيې د پېښېدو سره سم بايد مشوره او اجتهاد وكړي.

د اصول بزدوي شارح عبد العزيز البخاري د امام بزدوي د همدې عبارت لنډيز په دې توګه بيانوي، وايي:«**يعني كان يحكم في أمر الحرب الأمر بطريق القطع إذا كان فيه وحي، كما كان يفعل كذلك في سائر الحوادث، وحاصله أنه أبطل الفرق المذكور بإثبات المساواة بين أمور الحرب وسائر الحوادث فيما إذا وجد فيها الوحي، وفيما إذا لم يوجد، فقال: إذا لم يوجد الوحي كان يستشيرهم فيهما جميعا، وإذا وجد الوحي يقطع الأمر فيها من غير مشاورة والتفات إلى رأي أحد، فلا معنى للفرق الذي ذكروه ثم أكد هذا المعنى وهو إبطال الفرق بقوله والجهاد محض حق الله تعالى ليس بينه وبين غيره فرق**»[41].

---

[39] - أصول السرخسي، مخكينى مصدر. ج ۲ ص ۱۳۱.

[40] - كنز الوصول الى معرفة الأصول المعروف ب(أصول بزدوي)، تأليف: امام علي بن محمد البزدوي الحنفيي، چاپوونكې اداره: مطبعة جاويد پريس، كراچي، پاكستان. ص ۲۳۰- ۲۳۲.

[41] - كشف الأسرار عن أصول فخر الإسلام البزدوي، تأليف: عبد العزيز بن أحمد بن محمد، علاء الدين البخاري (المتوفى : 730هـ)، تحقيق: عبد الله محمود محمد عمر، چاپوونكې اداره: دار الكتب العلمية -بيروت، لبنان، لومړی چاپ، كال: 1418هـ/1997م. ج ۳ ص ۳۱۲.

هدف يې دا دی چې کله به وحي شتون درلود، نو پيغمبر عليه السلام به د جنګ په مسئلو کې د نورو ټولو مسئلو په څېر په قطعي توګه پرېکړه کوله (د چا مشورې او اجتهاد ته به يې نه کتل) د امام بزدوي د دې خبرې لنډيز دا دی چې د دنيوي او ديني مسئلو ترمنځ فرق له منځه يوسي، نو وايي: کله چې به وحې شتون نه درلود، نو د ټولو مسئلو په اړه به يې د صحابه کرامو سره مشوره کوله او کله به چې وحې شتون درلود، نو د ټولو مسئلو په اړه به يې د صحابه کرامو د مشورې پرته قاطع پرېکړه کوله او د چا نظر او رأيې ته به يې نه ليدل، نو د ديني او دنيوي مسئلو ترمنځ په دې اړه توپير نشته لکه دا څه خلک يې چې وايي، بيا يې دا مفهوم لړ نور هم په مؤکد شکل بيان کړ، څکه ويل يې دي: چې جهاد خو هم دنيوي مسئله نه ده، بلکې هغه هم د الله تعالی حق دی، د جهاد او نورو عبادتونو ترمنځ په دې اړه هيڅ توپير نشته.

يو شمېر ظاهر مشربه علماء او د نورو مذهبونوعلماء وايي: پيغمبر عليه السلام د شرعي احکامو په اړه مشوره نه کوله څکه چې د شرعي احکامو مصدر خو هغه پخپله و او دا احکام پخپله هغه ته د الله تعالی له لورې راتلل، د دوی له نظره پيغمبر عليه السلام يوازې په هغه مسئلو کې مشوره کوله چې هغه د موقتو امورو سره تړلې وه لکه د جنګ او سياست مسئلېچې دې ته دوی دنيوي قضيې وايي، چې د دې خلکو په نظرياتو باندې د حنفي مذهب د اصول فقه علماوو رد کړی چې دمخه مو د دوی عبارتونه ولوستل او د شواهدو او دلايلو په رڼا کې درسته خبره هم هماغه ده چې د حنفي مذهب اصوليين يې کوي.

په دې اړه چې په احکامو رسول الله صلی الله عليه وسلم مشوره نه کوله، بلکې د مشورې ډګر يې دنيوي کارونه وو او دا چې دا حکم يوازې د پيغمبر عليه السلام پورې ځانګړی وه، له هغوی وروسته ټولو خلکو هغه که صحابه کرام دي او که نور مسؤولين هغوی بيا د ټولو شيانو په اړه مشوره کوله په هغه کې احکام او نور ټولې مسئلې شاملې وې، په دې اړه امام ابوبکر بن العربي وايي: «**المسالة الرابعة مدح الله المشاور في الأمور ومدح القوم الذين يمتثلون ذلك وقد كان النبي يشاور أصحابه في الأمور المتعلقة بمصالح الحروب وذلك في الآثار كثير ولم يشاورهم في الأحكام لأنها منزلة من عند الله على جميع الأقسام من الفرض والندب والمكروه والمباح والحرام، فأما الصحابة بعد استئثار الله به علينا فكانوا يتشاورون في الأحكام ويستنبطونها من الكتاب والسنة وأن أول ما تشاور فيه الصحابة الخلافة فإن النبي لم ينص عليها**»[42].

څلورمه مسئله، الله پاک په مسئلو کې د مشورې کولو ستاينه کړې ده او هغه خلک يې ستايلي دي چې په مشوره باندې عمل کوي، پيغمبر عليه السلام به د خپلو صحابه کرامو سره د جنګونو اړوند مسئلو په اړه مشوره کوله او په دې اړه ډېر احاديث شته دی او د شرعي احکامو په اړه يې د هغوی سره مشوره نه ده کړې، څکه ټول شرعي احکام (فرض، مستحب، مکروه، مباح او حرام) د الله تعالی له لورې نازل شوي دي او کله چې رسول الله صلی الله عليه وسلم د الله لور ته وکوچېده، نوصحابه کرامو به په احکامو کې هم مشوره کوله او هغه به يې د قرآن کريم او سنتو څخه استنباطول او تر ټولو دمخه يې چې په کومه مسئله کې مشوره وکړه هغه د خلافت او امامت مسئله وه، څکه د پيغمبر عليه السلام له لورې يې په اړه کوم نص شتون نه درلود.

په دې اړه چې رسول الله صلی الله عليهوسلم د شرعي احکامو په اړه د صحابه کرامو سره مشوره کړې که نه؟ دا د فقهاوو ترمنځ د اختلاف يو ټکي دی، احناف په دې نظر دي چې پيغمبر عليه السلام د اجتهاد له لارې هم احکام استنباطول، نو اجتهاد ورته جايز و او په کوم ځای کې چې اجتهاد جواز ولري هلته مشوره شته، خو د امام بزدوي رحمه الله نظر دا دی چې اجتهاد به يې کاوه، خو وروسته له دې چې وحې ته لږ انتظار وکړي او کله به چې وحې را نغله، نو بيا به يې اجتهاد کاوه، د اصول فقهې نور حنفي علماء دا شرط هم نه ږدي. د نورو مذهبونوعلماء عموماً دا خبره ردوي چې پيغمبر عليه السلام دې د شرعي احکامو په اړه مشوره کړې وي، خو د نورو مذهبونو د علماوو دا خبره نا سمه ده، او صحيح خبره هغه دهکومه خبره چې د احنافو علماء کوي، د دوی خبره په بې شمېره شواهدو ثابته ده چې يوازې هغه شواهد هم کفايت کوي چې امام جصاص رازي په الفصول في الأصول کې راوړي دي.

مشوره بايد د چا سره وشي؟

په دې اړه چې مشوره بايد د چا سره وشي؟ د دې څواب مشوره کېدونکې مسئلې ته په کتلو توپير لري، څينې مسئلې داسې دي چې د هغې سره اړوند ټولو خلکو سره بايد مشوره وشي چې په دې حالت کې کوم ځانګړي استعداد او اهليت ته هم اړتيا نشته او څينې مسئلې داسې دي چې بايد د مشخص اهليت او استعداد لرونکو افرادو سره په کې مشوره وشي، د مشوره ورکوونکو له پلوه موږ مشوره په لاندې درې ډولونو ويشلی شو:

لومړی: شخصي مشوره

---

[42] - احکام القرآن د ابوبکر بن العربي المالکي، مخکينی مصدر. ج ۴ ص ۹۱-۹۲.

لوموړی د شخصي کارونو په اړه مشوره ده، چې د قرآن کریم د دې ایت کریمه د مصداق سره سم چې فرمايي: «وأمرهم شورى بينهم» د هغوی معاملات د شورا پر بنسټ مخ ته ځي، مسلمانانو ته بهتره خبره دا ده چې د خپلو شخصي امورو په اړه د داسې چا سره مشوره وکړي چې هغه يې په علم، تجربه او اخلاص اعتماد لري، په دې اړه ډېر نصوص هم شته، په دې کې شخصي مسئلې، کورنۍ، د سوداګرۍ، قرض او داسې نورې ټولې مسئلې شاملې دي، په دې کې فردي مشوره او د افرادو تعيين هم په کې نشته، په هر وخت کې يې د هر هغه چا سره کولای شي چې اعتماد پرې ولري. په هر شکل يې چې مشوره وکړه د (**وأمرهم شورى بينهم**) الهي امر يې پر ځای کړ. خو دا زموږ د بحث موضوع نه ده.

دويمه: عمومي مشوره يا عامه شورا

دا د هغه مسئلو په اړه مشوره او شورا ده چې ټولو خلکو ته يې ګټه او زيان رسېږي، د داسې مسئلو په اړه د ټولو خلکو سره مشوره مهمه او اړينه ده، چې له دې جملې څخه يوه مهمه مسئله د ټول امت او يا هم د يو هېواد او سيمې لپاره د سياسي قيادت د ټاکلو مسئله ده، په دې کې ټول خلک بايد په خپلو کې سره مشوره وکړي، او په دې اړه بايد د ټولو خلکو نظر واخيستل شي او مشوره ورسره وشي، که د ټولو خلکو رايه او نظر اخيستل ستونزمن وي، نو بيا يې بايد په اړه د هغوی د نمايندګانو نظر واخيستل شي، زموږ علماوو په دې اړه له روافضو پرته د نور ټول امت اجماع نقل کړې ده چې د عمومي قيادت ټاکنه د امت اختيار ته پرېښودل شوې ده، ځکه په امت کې موجودې ډلې په دې اړه دوه نظره لري:

1. امام او خليفه د رسول الله صلى الله عليه وسلم له لورې د نص او تصريح په ذريعه ټاکل کېږي، چې دا د شيعه ګانو نظر دی، هغوی وايي چې حضرت علي کرم الله وجهه د پيغمبر عليه السلام له لورې د خليفه په توګه ټاکل شوی و، چې دې سره د امت هيڅ بله ډله او بل عالم اتفاق نه لري.
2. د امام او خليفه ټاکنه د امت اختيار او انتخاب ته پرېښودل شوی، چې دا کار بايد د شورا په پايله کې سرته ورسېږي، په دې اړه دلته د علماوو يو څو عبارتونه نقل کوم چې په دې اړه د اجماع خبره کوي.

امام الحرمين جويني د اهل سنت والجماعت مذهب همدا بيانوي چې امام د خلکو له لورې ټاکل کېږي، هغه وايي: "**اتَّفَقَ الْمُنْتَمُونَ إِلَى الْإِسْلَامِ عَلَى تَفَرُّقِ الْمَذَاهِبِ، وَتَبَايُنِ الْمَطَالِبِ، عَلَى ثُبُوتِ الْإِمَامَةِ، ثُمَّ أَطْبَقُوا عَلَى أَنَّ سَبِيلَ إِثْبَاتِهَا النَّصُّ أَوْ الِاخْتِيَارُ، وَقَدْ تَحَقَّقَ بِالطُّرُقِ الْقَاطِعَةِ وَالْبَرَاهِينِ اللَّامِعَةِ بُطْلَانُ مَذَاهِبِ أَصْحَابِ النُّصُوصِ، فَلَا يَبْقَى بَعْدَ هَذَا التَّقْسِيمِ وَالِاعْتِبَارِ إِلَّا الْحُكْمُ بِصِحَّةِ الِاخْتِيَار**"[43].

اسلام ته ټول منسوب خلک د مذهبونود اختلاف او نظرياتو د تعارض سره په دې اتفاق لري چې امامت لازم دی او بيا په دې هم اتفاق لري چې د امامت د رامنځته کېدلو طريقه به يا شرعي نص (د پيغمبر عليه السلام له لورې نص يا د مخکې امام له لورې نص د شيعه ګانو له نظره) وي او يا به د خلکو له لورې غوره کول وي او دا خو په قطعي او څرګندو دلايلو ثابته شوه چې د نص له لارې د امام د ټاکلونظر باطل دی، نو د دې سبر او تقسيم[44] د دليل وروسته دا ثابتېږي چې يوازې همدا د امت له لورې د غوره کولو مذهب صحيح او درست دی.

همدا خبره د هغه شاګرد امام ابو حامد غزالي هم په ډېرو لنډو ټکو کې داسې کوي: "**لَا مأخذ للإمامة إلا النَّص أو الاِخْتِيَار وَنحن نقُول مهما بَطل النَّص ثَبت الاِخْتِيَار**"[45].

د امام او خليفه (همدا راز د يو هېواد د حاکم) د ټاکل کېدو لپاره د نص او د خلکو له لورې له غوره کولو او ټاکلو پرته بله لار نشته، اواو موږ وايو کله چې دا خبره باطله ثابته شوه چې نص د امام د ټاکلو وسيله ده، نو د خلکو له لورې د ټاکلو او غوره کولو لار ثابته شوه.

نو کله چې امامت او خلافت عقد او بيعت شو چې د خلکو له لورې بايد ورسره سرته ورسېږي، په پخوانيو وختونو کې داسې امکانات نه وو چې د ټولو خلکو نظر يې په اړه واخيستل شي او ټولو خلکو سره دې په دې اړه مشوره وشي او نه دا ممکن و چې د خلکو څخه د هغوی د نقيبانو او وکيلانو د ټاکلو غوښتنه وشي، چې هغوی سره بيا د امام، خليفه او حاکم په ټاکلو کې مشوره وشي، نو له دې امله د خليفه او امام د انتخاب لپاره په تخميني توګه هغه خلک راټولېدل چې په غالب ګومان يې د خلکو نماينده ګي او وکالت کولی شو او غالباً يې خلکو د نظر مخالفت نه کاوه او دوی ته «اهل الحل والعقد» ويل کېدل، لکه د حضرت عمر رضي الله عنه د هغه وينا څخه چې څرګندېږي چې په هغه اوږد اثر کې يې يادونه شوې چې د زخمي کېدو وروسته يې د وصيتونو په شکل کې صحابه کرامو ته کړې وه[46].

خو اوس چې د يو هېواد د قيادت د انتخاب لپاره د عامو خلکو سره مشوره ممکنه ده او دا کار سرته هم رسېږي او همدا راز د خلکو حقيقي وکيلان انتخابول هم ستونزه نه لري، نو بايد چې د هېواد د حاکم په ټاکلو کې د همدې عامې مشورې څخه کار واخيستل شي، چې دا واقعي

[43] - غياث الأمم في التياث الظلم ص 54، د عبد العظيم الديب تحقيق.

[44] - دا د دليل يو ډول دی چې د يوې قضيې ټول احتمالي کيفيتونه وټاکل شي او بيا يو يو کيفيت نقد کړی شي، هر کيفيت چې د نقد څخه روغ راووځي هماغه کيفيت صحيح ګڼل کېږي.

[45] - فضائح الباطنية، تأليف: امام أبو حامد محمد بن محمد الغزالي الطوسي (ت 505هـ)، تحقيق: عبد الرحمن بدوي، چاپوونکې اداره: مؤسسة دار الكتب الثقافية – الكويت. ص ۱۷٦.

[46] - مصنف عبد الرزاق، تأليف: أبو بكر عبد الرزاق بن همام الصنعاني، الناشر : المكتب الإسلامي – بيروت، دويم چاپ، کال: 1403هـ ق، تحقيق : حبيب الرحمن الأعظمي. ج ۵ ص ۴۸۰.

مشوره وي، همدا راز که دا کار د اهل حل وعقد (د خلکو نمایندګانو) ته سپارل کېږي، نو د همدې عامې مشورې له لارې باید د خلکو حقیقي وکیلان وټاکل شي، تر څو دا مشوره واقعي د هغه چا سره سرته ورسېږي چې دوی سره تړاو لري.

همدا راز ابو منصور عبد القاهر البغدادي الاسفرایني د خلیفه او امام د ټاکلو په اړه وایی: "**واختلفوا في طريق ثبوت الإمامة من نص أو اختيار: فقال الجمهور الأعظم من أصحابنا ومن المعتزلة والخوارج و النجارية أن طريق ثبوتها الاختيار من الأمة باجتهاد أهل الاجتهاد منهم واختيارهم من يصلح لها**"[47].

د امامت د ثبوت د وسایلو په اړه د امت د ډلو ترمنځ اختلاف دی؛ چې د شرعي نص له لارې د یو امام امامت ثابتېږي او که د ټاکنو له لارې، د امت لویه برخه چې اهل سنت، معتزله، خوارج او نجاریه فرقې هم په کې شاملې دي، دوی وایي: چې د امام د امامت د ثبوت لار د امت له لورې ټاکل او غوره کول دي، چې د اجتهاد وړ خلک اجتهاد وکړي او داسې څوک مشخص کړي چې څوک د دې منصب وړتیا لري.

د اسفرایني د خبرې مطلب دا دی چې اهل اجتهاد (اهل الحل والعقد) به لومړی داسې خلک مشخص کوي چې څوک د دې منصب وړتیا لري، که یو تن و، خو هغه به بیا په ځانته ځان د عام بیعت لپاره وړاندې کړی شي او که له یو څخه زیات کسان ووؤ، نو د اوسني عصر د ظروفو او حالاتو سره سم به ټول د خلکو مخ ته وړاندې کېږي چې د هر چا سره ډېرو خلکو موافقه وکړه هماغې ته به د قیادت مسؤولیت ور سپارل کېږي.

خو که اهل الحل والعقد د امت د نماینده ګانو په توګه دا عقد سرته رسوي بیا هم کوم اشکال نه لري، ځکه رسول الله صلی الله علیه وسلم په بیعة العقبة کې انصارو ته ویلي وو چې خپل نماینده ګان وټاکئ چې د هغوی سره خبره وکړم، وه یې ویل: "**أَخْرِجُوا إِلَيَّ مِنْكُمْ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا يَكُونُونَ عَلَى قَوْمِهِمْ فَأَخْرَجُوا مِنْهُمْ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا**"[48]. خو شرط به یې دا وي چې دا خلک چې د اهل حل وعقد په نوم یادېږي دوی باید د خلکو نمایندګي وکړی شي، لکه دا د انصارو نقباء چې د ټولو قبیلو نماینده ګي یې کوله، یا هغو عرفاوو چې کوله چې پیغمبر علیه السلام د حنین د غزا نه وروسته ورسره د هوازن قبیلې د بندیانو د پربښودلو په اړه مشوره کړې وه.

ځکه زموږ په تراث کې همدا د نماینده ګانو او د اهل الحل والعقد تصور دی، ځکه په پخوا وخت کې په مهمو قضیو کې د ټولو خلکو سره د مشورې کولو او د هغوی د نظر د اخیستلو او همدا راز د کوم تړون او عقد د سرته رسولو امکانات ډېر نادر وو، وسایل او امکانات برابر نه وو، نو د خلکو د نماینده ګانو له لارې به دا کار سرته رسېده، تر دې چې د خلکو د نماینده ګانو ټاکنه هم د وساېلو د نه شتون له امله ستونزمن کار و او په اټکل به دا نماینده ګان ټاکل کېدل، هغه څوک به د یوې قبیلې او یوې سیمې نماینده ګان بلل کېدل چې په ورځني ژوند کې به خلکو د هغوی خبرې او پرېکړې ته غاړه ایښودله او له همدې امله ورته اهل حل وعقد[49] ویل کېده، خو اوس د خلکو د واقعي نمایندګانو ټاکنه اسان کار دی، نو باید یوازې له اټکل څخه کار وانخیستل شي. بلکې په واقعي توګه هغه خلک وټاکل شي چې د هغه سیمې اکثره خلک یې خپل نماینده ګان او خپل مشران ګڼي، لنډه دا چې د خلکو نماینده ګان (اهل الحل والعقد) او د اوسنی اصطلاح سره سم د خلکو له لورې ټاکل شوي نماینده ګان (لکه څرنګه چې په بیعة العقبة کې د رسول الله صلی الله علیه وسلم په هدایت خپل وکیلان او نماینده ګان وټاکل او یا به چې په اسلامي لښکر کې عرفاء موجود وو) د امامت او خلافت او یا هم د سیمه ییز (په یو هېواد کې د) حکومت د ټاکلو لپاره لاندې کارونه سرته رسولی شي:

1. لومړی: له دوی څخه یوه ډله داسې باید وي چې خلک وپېژني او دا مشخص کړی شي چې څوک د خلافت او یا هم په اوسنیو حالاتو کې په یو هېواد کې د حکومت کولو وړتیا لري، په خپلو منځونو کې مشوره وکړي، که د وړتیا درلودونکو ترمنځ د دې منصب په لاسته راوړلو کې تنازع نه وه او یو تن د دې کار لپاره تشخیص شو، نو هماغه مشخص شوی مستحق شخص به خلکو ته وړاندې کړي او خلک به ورسره عام بیعت وکړي لکه حضرت ابوبکر الصدیق چې حضرت عمر بن الخطاب د دې منصب لپاره کاندید کړ او بل چا ورسره په دې منصب باندې مقابله نه درلوده، نو د دې منصب لپاره یې وړاندې کړ او خلکو ورسره عام بیعت وکړ[50]. او که مستحقین زیات وو او د هغوی ترمنځ تنازع شتون درلود (چې دا کار د امام ماوردي د تصریح سره ناروا نه دی، بلکې د هغه شورا د افرادو ترمنځ هم تنازع شتون درلوده چې حضرت عمر د خپل شهادت څخه وروسته ټاکلې وه چې خلیفه به د دوی له جملې څخه وي)[51] نو بیا دوه حالتونه رامنځته کېږي:

---

47 - أصول الدين، تأليف: عبد القاهر بن طاهر بن محمد بن عبد الله البغدادي التميمي الأسفراييني، أبو منصور (المتوفى: 429 هـ)، چاپوونکې اداره: مدرسة الإلهيات بدار الفنون التركية-تركيا اسطنبول، لومړی چاپ، د چاپ کال: 1346 هـ ق 1928م. ص ۲۷۹.

48 - مسند الامام أحمد، تأليف: الإمام أحمد بن حنبل (164 - 241 هـ)، تحقيق: شعيب الأرنؤوط [ت 1438 هـ]- عادل مرشد – وآخرون، إشراف: د عبد الله بن عبد المحسن التركي، چاپوونکې اداره: مؤسسة الرسالة. ج 25 ص 93، دحديث شمېره (15798).

49 - اهل حل و عقد لغوي معنی ده هغه څوک چې پرانستل او تړل کوي، خبرې غوټه کوي، پرېکړې کوي، او تړونونه کوي، او د ستونزو لپاره د حل لارې را وباسي.

50 - دا هغه صورت دی چې د دې منصب لپاره بل هیڅ نوماند شتون ونه لري، خو دا حالت یوازې په دیکتاتوري نظامونو کې رامنځته کېږي، د واقعي خپلواکۍ په حالت کې نه رامنځته کېږي.

51 - دا خبره ماوردي کړې ده، خو هغه یوازې یو حالت یاد کړی چې اهل الحل والعقد یې باید پرېکړه وکړي، طبعاً د اراو په اکثریت سره، ځکه په شورا کې خو بله کومه لار نشته، ځکه ټول د نظر خاوندان وي، د یو نظر د بل په مقابل کې ارجحیت نه لري، په دې اړه ماوردي وایي: «فَإِنْ وَقَفَ الِاخْتِيَارُ عَلَى وَاحِدٍ مِنِ اثْنَيْنِ فَتَنَازَعَاهَا، فَقَدْ قَالَ بَعْضُ الْفُقَهَاءِ: إِنَّ التَّنَازُعَ فِيهَا لَا يَكُونُ قَدْحًا

2. لومړی: دا چې دوی په اکثریت باندې د څو مرشحینو (کاندیدانو) ترمنځ د مناسب او غوره شخص انتخاب وکړي او هغه خلیفه شي، دا په هغه صورت کې چې امت او ملت خپلو نماینده ګانو ته د دې واک ورکړی وي چې دوی د هغوی په نماینده ګۍ امام او خلیفه او یا د یو هېواد حاکم ټاکلی شي، ځکه چې دا حق اصلاً د ټول امت او یا ملت دی او دوی ته د هغوی د وکالت په توګه منتقل کېږي.

3. دویم: دا چې د اهل الحل والعقد شورا یا د امت او ملت د نماینده ګانو شورا دا ټول دعوه لرونکي چې د امامت، خلافت او د یو هېواد د حاکمیت اهلیت لري، د امت او ملت نظر ته وړاندې کړي او د هر چا سره چې زیاتو خلکو موافقه وښوده او د بیعت اظهار یې ورسره وکړ هماغه به د دې منصب لپاره وړ شخص وي او هماغه به امام ګڼل کېږي، ځکه دا یو د مرجحاتو څخه دی چې د خلکو تایید او په هغوی کې مقبولیت ولري او «**أطوع في الناس وأقرب في القلوب**»[52] وي، یعنې په زیاتو خلکو د اطاعت څخه برخمن وي او د خلکو زړونو ته زیات نږدې وي.

د جصاص رازي له نظره د دې ډول شورا یوه مهمه بېلګه

جصاص رازي هم هماغه خبره کوي چې د حضرت ابوبکر رضي الله عنه د خلیفه په توګه ټاکنه په نص باندې نه ده ولاړه، بلکې دا په شورا او د خلکو له لورې په ټاکنه باندې ولاړه ده، چې دا د دې عامې او شمولي شورا یوه ډېره بنسټیزه بېلګه ده، چې باید د یو هېواد د حاکم د ټاکلو لپاره هم باید له همدې ډول شورا څخه استفاده وشي، هغه وایي: «**وَأَجْمَعُوا عَلَى عَقْدِ الْبَيْعَةِ لِأَبِي بَكْرٍ بِآرَائِهِمْ، وَلَمْ يَدَّعِ أَحَدٌ مِنْهُمْ نَصًّا عَلَى أَبِي بَكْرٍ وَلَا غَيْرِهِ، وَلَوْ كَانَ هُنَاكَ نَصٌّ لَمَا خَفِيَ عَلَيْهِمْ، وَهُوَ مُعْظَمُ أَمْرِ دِينِهِمْ، وَدُنْيَاهُمْ . وَلَمَّا قَالَتْ الْأَنْصَارُ: (مِنَّا أَمِيرٌ وَمِنْكُمْ أَمِيرٌ) وَلَوْ كَانَ هُنَاكَ نَصٌّ عَلَى رَجُلٍ بِعَيْنِهِ لَمَا أَجْمَعَتْ الصَّحَابَةُ عَلَى جَوَازِ الشُّورَى، لِأَنَّ الشُّورَى لَا تَجُوزُ فِيمَا يَكُونُ فِيهِ نَصٌّ مِنْ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ . فَثَبَتَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمْ يَنُصَّ عَلَى أَبِي بَكْرٍ، وَلَا عَلَى غَيْرِهِ فِي الْإِمَامَةِ، وَأَنَّهُ وَكَلَهُمْ إلَى اجْتِهَادِهِمْ فِي عَقْدِ الْإِمَامَةِ لِمَنْ يَرَوْنَهُ أَهْلًا لَهَا، وَصَلَاحًا لِلْكَافَّةِ، وَعَلِمْنَا حِينَ عَقَدُوهَا لِأَبِي بَكْرٍ بِاجْتِهَادِهِمْ أَنَّهُمْ لَمْ يَفْعَلُوهُ إلَّا وَقَدْ كَانَ مِنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَوْقِيفٌ لَهُمْ أَنَّ عَلَيْهِمْ نَصْبَ إمَامٍ بِاجْتِهَادِ آرَائِهِمْ، ثُمَّ إنَّ عُمَرَ جَعَلَهَا شُورَى بَيْنَ سِتَّةٍ، وَرَضِيَتْ السِّتَّةُ وَالْجَمَاعَةُ بِذَلِكَ، لَمْ يُنْكِرْهُ مِنْهُمْ مُنْكِرٌ، وَكَانَ ذَلِكَ بِاجْتِهَادِ رَأْيٍ مِنْهُ، وَالشُّورَى إنَّمَا هِيَ الْإِجْمَاعُ عَلَى الرَّأْيِ، وَتَوْلِيَةُ مَنْ يَرَوْنَ ذَلِكَ لَهُ**»[53].

صحابه کرامو د خپل نظر او رأی پر بنسټ د حضرت ابوبکر رضي الله عنه سره په بیعت کولو اجماع وکړه او هیچا هم نه د ابوبکر الصدیق په خلافت او نه د کوم بل چا په خلافت د نص د موجودیت ادعا وکړه، (که چا یې ادعا نه وي کړي) او نص موجود وی، نو حتماً به هغوی پرې خبر شوي وی، ځکه د خلافت قضیه د هغوی د دین او دنیا دواړو لپاره تر ټولو بنسټیزه قضیه وه او کله چې انصارو صحابه کرامو وویل: (یو امیر دې له موږ څخه وي او یو امیر دې ستاسې (مهاجرینو) څخه وي) نو که د رسول الله صلی الله علیه وسلم له لورې د کوم مشخص سړي په اړه نص شتون درلودی، نو صحابه کرامو به د شورا له لارې د دې مسئلې د حلولو په جواز اجماع نه وی کړې، ځکه شورا په هغه قضیه کې جواز نه لري په کومه کې چې د رسول الله صلی الله علیه وسلم څخه نص شتون ولري.

نو له دې څخه ثابته شوه چې پیغمبر علیه السلام د امامت او خلافت لپاره نه د حضرت ابوبکر او نه د کوم بل چا په نوم تصریح کړې ده او دا چاره یې د خلکو اجتهاد او نظر ته پرېښې وه چې د خلافت او امامت مسؤولیت داسې چا ته وسپاري چې دې لپاره یې وړ ګڼي او د عامو خلکو په ګټه وي او کله یې چې امامت حضرت ابوبکر رضي الله عنه ته د اجتهاد پر بنسټ وسپاره، نو موږ په دې پوه شو چې دا کار یې له دې امله وکړ

مَانِعًا. وَلَيْسَ طَلَبُ الْإِمَامَةِ مَكْرُوهًا، فَقَدْ تَنَازَعَ فِيهَا أَهْلُ الشُّورَى، فَمَا رُدَّ عَنْهَا طَالِبٌ، وَلَا مُنِعَ مِنْهَا رَاغِبٌ، وَاخْتَلَفَ الْفُقَهَاءُ فِيمَا يُقْطَعُ بِهِ تَنَازُعُهُمَا مَعَ تَكَافُؤِ أَحْوَالِهِمَا، فَقَالَتْ طَائِفَةٌ: يُقْرَعُ بَيْنَهُمَا وَيُقَدَّمُ مَنْ قَرَعَ مِنْهُمَا. وَقَالَ آخَرُونَ: بَلْ يَكُونُ أَهْلُ الِاخْتِيَارِ بِالْخِيَارِ فِي بَيْعَةِ أَيِّهِمَا شَاءُو» الأحكام السلطانية للماوردي ص26. یعنې که د دوو نوماندانو ترمنځ د خلافت پر منصب تنازعه رامنځته شوه، یو شمېر فقهاء وایي چې د امامت منصب ته په رسېدلو کې منازعه داسې کوم عیب نه دی چې د امامت د منصب مانع دې وګرځي، همدا راز د امامت غوښتنه کوم مکروه کار هم نه دی، ځکه د شورا (د حضرت عمر له لورې د خلیفه د ټاکلو لپاره د جوړې شوې شورا) غړو امامت او خلافت ته په رسېدو کې تنازع درلوده او نه خو د امامت د منصب غوښتونکي او نه په دې کې د رغبت درلودونکي له دې څخه منع شوي او رد شوي، (له دې امله دا یو روا کار دی) ښه نو دا تنازعه به څرنګه له منځه وړل کېږي که دا نوماندان په حالاتو کې سره برابر وو، نو یوه ډله وایي: چې د دوی ترمنځ به قرعه (پچه) اچول کېږي (خو دا خبره اکثرو فقهاوو رد کړې، ځکه دا عقد دی او په عقودو کې پچې او قرعې نه اچول کېږي) نور بیا وایي: چې دا نماینده ګان او اهل الحل والعقد چې په (اکثریت) سره هر یو غوره کړ هماغه به خلیفه وي، خو موږ په متن کې دا هم ورسره زیاته کړه چې کېدلی شي د اهلیت درلودونکو دا لیست عامو خلکو ته وړاندې کړی شي او کله چې د عامو خلکو له لورې هر څوک (اطوع) وټاکل شو هماغه به خلیفه ګڼل کېږي.

[52] - په دې اړه د فقهاو بې شمېره تصریحات شتون لري، لنډیز یې دا دی چې که افضل شتون ولري، خو یو بل څوک چې مفضول وي او هغه په خلکو کې زیات طرفداران ولري، خلکو کې زیات محبوبیت ولري او خلک یې زیات اطاعت کوي، نو په دې حالت کې د مفضول امامت په قطعي توګه منعقد کېږي، امام ماوردي وایي: «وَلَوْ ابْتَدَءُوا بَيْعَةَ الْمَفْضُولِ مَعَ وُجُودِ الْأَفْضَلِ نُظِرَ، فَإِنْ كَانَ ذَلِكَ لِعُذْرٍ دَعَا إلَيْهِ مِنْ كَوْنِ الْأَفْضَلِ غَائِبًا أَوْ مَرِيضًا، أَوْ كَوْنِ الْمَفْضُولِ أَطْوَعَ فِي النَّاسِ وَأَقْرَبَ فِي الْقُلُوبِ، انْعَقَدَتْ بَيْعَةُ الْمَفْضُولِ وَصَحَّتْ إمَامَتُهُ.» الأحكام السلطانية، تأليف: أبو الحسن علي بن محمد بن محمد بن حبيب البصري البغدادي، الشهير بالماوردي (ت 450هـ)، چاپوونکې اداره: دار الحديث – القاهرة، مصر. ص ۲۷. دا ډول عبارتونه په ډېرو زیاتو فقهي مراجعو کې راغلي دي، پوښتنه دا را ولاړېږي چې که عام ولس رأی ته مراجعه ونه شي دا به څرنګه معلوم شي چې څوک أطوع في الناس او أقرب الی القلوب دی؟

[53] - الفصول فی الأصول، مخکینی مصدر. ج ۴ ص ۵۴ – ۵۵.

چې دوی سره د پیغمبر علیه السلام له لورې په دې اړه هدایت او تصریح موجود و چې دوی باید امام او خلیفه د اجتهاد او په خپلو کې د مشورې او نظر له لارې وټاکي. بیا حضرت عمر رضي الله عنه د امامت او خلافت قضیه د شپږو تنو صحابه کرامو شورا ته وسپارله او هغه شپږ تنو او د صحابه کرامو ټول جماعت دا قبوله هم کړه او د صحابه کرامو څخه هیڅ چا دا خبره رد نه کړه (بلکې ټولو ومنله) او دا د حضرت عمر رضي الله عنه یوه اجتهادي پرېکړه وه او د شورا په نظر او رأی باندې د راټولېدو نوم دی او د دې نوم دی چې هغه چا ته د امامت او خلافت دا منصب وسپاري چې څوک دوی د دې لپاره اهل او وړ وګڼي.

همدا خبره امام جصاص رازي په یو بل ځای کې داسې کوي، وايي: «**وَقَالَ تَعَالَى:{ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ } الْآيَةَ . وَأَجْمَعَتْ الْأُمَّةُ - غَيْرَ الرَّافِضَةِ - أَنَّ هَذَا الِاسْتِخْلَافَ إنَّمَا يَكُونُ فِي كُلِّ وَقْتٍ بِاجْتِهَادِ الْمُسْلِمِينَ وَآرَائِهِمْ، فِيمَنْ يَرَوْنَهُ مَوْضِعًا لِلْخِلَافَةِ لِفَضْلِهِ، وَأَنَّهُ أَصْلَحُ لِلْأُمَّةِ مِنْ غَيْرِهِ**»[54].

الله تعالی د هغه خلکو سره چې ایمان یې راوړی او نیک عملونه یې کړي دي د دې وعده کړې ده چې هغوی ته به په ځمکه کې خلافت ور په برخه کوي لکه هغه خلکو ته یې چې خلافت ورکړی و چې له دوی څخه مخکې وو. د روافضو څخه پرته د ټول امت اجماع ده چې په هر وخت کې به د امام او خلیفه د نصبولو قضیه د مسلمانانو په اجتهاد او نظر باندې سرته رسېږي او هغه څوک به خلیفه ګرځوي چې څوک د خپل فضیلت له امله د خلافت وړ وګڼي او څوک چې د امت لپاره له نورو څخه ګټور وي.

د هغه شورا شمولیت او عمومیت چې د خلیفه، امام او حاکم د ټاکلو لپاره سرته رسېږي، په دې اړه هغه نصوص چې د خلیفه په توګه د حضرت عثمان بن عفان د ټاکلو په اړه راغلي دي ډېر څرګند او واضح دي، په یو روایت کې افلح بن سعید بن کعب د عبد الرحمن بن عوف رضي الله څخه روایت کوي، وايي:«**قَالَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَوْفٍ: " وَاللَّهِ مَا بَايَعْتُ لِعُثْمَانَ حَتَّى سَأَلْتُ صِبْيَانَ الْكُتَّابِ، فَقَالُوا: عُثْمَانُ خَيْرٌ مِنْ عَلِيٍّ** "»[55]. ما تر هغه وخت پورې د حضرت عثمان رضي الله عنه لپاره بیعت وا نخیست تر څو مې چې د ټولو خلکو نه پوښتنه ونه کړه تر دې چې درسي حلقو د ماشومانو څخه مې هم پوښتنه وکړه او ټولو ویل چې حضرت عثمان د دې کار لپاره د حضرت علي څخه غوره دی.

بېلابېلو محدثینو د عبد الرحمن بن عوف د خوریې مسور بن مخرمة نه روایت کوي، وايي: «**سمعت عبد الرحمن بن عوف يقول: شاورت المهاجرين الأولين، وأمراء الأجناد، وأصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم، فلم أر أحدا يعدل بعثمان**»[56].

د عبد الرحمن بن عوف نه مې اورېدلي چې ویل یې: ما د لومړنیو مهاجرینو، د اسلامي لښکر د مشرانو او د پیغمبر علیه السلام د صحابه کرامو ټولو سره مشوره وکړه، هیڅوک مې داسې پیدا نه کړ چې د حضرت عثمان رضي الله عنه سره برابر کړی شوی وی. یعنې د هغه د برابرۍ کس مې پیدا نه کړ.

د دې څرګندونو څخه ثابته شوه چې دا عامه شورا هغه شورا ده چې د دې لپاره ټاکلی مجلس نه وي بلکې د ملت ټولو خلکو سره په دې اړه مشوره صورت نیسي، دا ډول شورې په نورو مسئلو کې هم سرته رسېږي، لکه حضرت عثمان رضي الله عنه چې د نبوي مسجد د بیا ودانولو لپاره په مدینه کې عامه مشوره اخیستې وه او د صحابه کرامو او د مدینې د اوسېدونکو د موافقې وروسته یې پخوانی نبوي مسجد وران او پر ځای یې نوی مسجد تعمیر کړ[57].

دریمه: ځانګړې شورا یا د شورا لپاره ځانګړی مجلس

د اوسنۍ زمانې په څېر په تېرو وختونو کې هم دې ته اړتیا لیدل کېده چې د هېواد په کچه د ټولنیزو، سیاسي، اقتصادي او نورو مسئلو د مناقشې لپاره بېلابېل مجلسونه شتون ولري، کېدلی شي دا مجلسونه د اړتیا سره سم جوړ او تنظیم شي، ځینې ډېر متخصص مجلسونه وي چې د هغوی سره په هماغه مسئلو کې چې د هغوی تخصص او رشته ده مشوره وشي، د بېلګې په توګه د فقهې په قانوني بنه د ترتیبولو لپاره متخصصه شورا او یا د اقتصادي پلان جوړونې شورا، همدا راز د هېواد په کچه د ټولنیزو، سیاسي او اقتصادي او نورو مسئلو په اړه د تصمیم نیولو

---

[54] - الفصول في الأصول، مخکینی مصدر. ج۴ ص ۲۹.

[55] - شرح أصول اعتقاد أهل السنة والجماعة، تأليف: أبو القاسم هبة الله بن الحسن بن منصور الطبري الرازي اللالكائي (ت 418 هـ)، تحقيق: أحمد بن سعد بن حمدان الغامدي [ت 1434 هـ]، چاپوونکې اداره: دار طيبة – السعودية، اتم چاپ، کال 1423 هـ / 2003 م. ج ۷ ص ۱۴۲۳.

[56] - تاريخ بغداد، پوره نوم يې دی (تاريخ مدينة السلام وأخبار محدثيها وذكر قطانها العلماء من غير أهلها ووارديها)، تأليف: أبو بكر أحمد بن علي بن ثابت الخطيب البغدادي (392 - 463 هـ)، تحقيق: د بشار عواد معروف، چاپوونکې اداره: دار الغرب الإسلامي – بيروت، لومړی چاپ، کال 1422 هـ - 2002 م. ج ۱۴ ص ۳۹۹. و سير أعلام النبلاء، تأليف: شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي (673 - 748 هـ)، تحقيق: محمد أيمن الشبراوي، چاپوونکې اداره: دار الحديث، القاهرة – مصر، د چاپ کال: 1427 هـ - 2006 م. ج ۸ ص ۵۰۴.

[57] -حياة الصحابة، تأليف: محمد يوسف بن محمد إلياس بن محمد إسماعيل الكاندهلوي (ت 1384هـ)، تحقيق: الدكتور بشار عوّاد معروف، چاپوونکې اداره: مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت – لبنان، لومړی چاپ، کال: 1420 هـ - 1999 م. ج ۴ ص ۱۲۹.

شورا او داسې نور، دې ډول مجلسونو او شوراګانو ته موږ ځانګړې شورا وایو، په دې که هغه مجلسونه په قطعي توګه شامل دي چې د هېواد په کچه د ستراتېژيکو تصميمونو نيولو مرجع بلل کېږي او په بېلابېلو نومونو يادېږي.

دلته يو حقيقت ته اشاره کول اړين بولم چې د شورا او د دې په څېر نورو ارزښتونو چې په شريعت کې يې د تطبيق بڼه نه وي مشخصه شوي، بلکې تطبيق يې آزاد پرېښودل شوی وي، د داسې ارزښتونو هغه تطبيقي بېلګې چې د رسول الله صلى الله عليه وسلم په وخت کې شتون لري، د هغه تطبيقاتو په جواز باندې دلالت کوي او شرعي نصوص په هماغو تطبيقاتو کې منحصر ګڼل درست کار نه دی، د دې قضيې د نورې روښانتيا لپاره بايد ووايو چې په نصوصو کې د مشورې کول ضروري ګرځول شوي دي، خو شريعت يې په تفصيل سره د تطبيق طريقه نه ده مشخصه کړې، يوازې د رسول الله صلى الله عليه وسلم او بيا وروسته د خلفای راشدينو په وخت کې څه عملي تطبيقات شتون لري، د شورا د ترسره کولو لپاره يوازې هماغه طريقې مشخصې نه دي چې پيغمبر عليه السلام او خلفای راشدينو په کومو طريقو شورا ترسره کړې ده، په دې معنی چې امت يوازې په هماغو طريقو د شورا په ترسره کولو مکلف نه دی، بلکې اسلامي امت د تطبيق په اړه آزاد دی په څومره بڼه شکل چې دا ارزښت او حکم تطبيقولی شي بايد تطبيق يې کړي، د شورا لپاره د پيغمبر عليه السلام او راشدينو خلفاو تطبيقي بېلګې ځکه اجباري حيثيت نه لري، ځکه دا تطبيقي بېلګې فعل دی او د اصول فقهې قاعده ده چې فعل په عموم دلالت نه کوي، د دې معنی دا ده چې موږ د شورا په اړه دوه مسئلې لرو:

لومړی: مطلق شورائيت، په دې اړه د قرآن کريم نصوص هم شته په احاديثو کې هم تأکيد پرې شوی دی، چې دا عموم لري او په دې حکم ټول امت مأمور دی، لکه مخکې يې چې په تفصيل سره يادونه وشوه.

دويم: د شورا د تطبيق څرنګوالی او کيفيت، په دې کې هيڅ قولي حديث نشته، يوازې عملي بېلګې شتون لري چې د رسول الله صلى الله عليه وسلم او د خلفای راشدينو په وخت کې سرته رسېدلي دي، نو دا عملي بېلګې په عموم دلالت نه کوي، په دې معنی چې ټول امت دې په وروسته زمانو کې په همدې ډول د شورا په ترسره کولو مکلف وي، او په بل کيفيت يې نه شي تر سره کولی.

د دې قاعده په اړه د اصولو علماء وايي: «**أنه كما لا عموم للفعل بالنسبة إلى أحواله التي يمكن أن يقع عليها، لا عموم [له] أيضا: بالنسبة إليه عليه السلام والى غيره، من حيث إنه فعل، بل لو ثبت له عموم فإنما يثبت ذلك الدليل من خارج نحو دليل التأسي به عليه السلام، إما مطلقا أو في نوع معين كالصلاة والحج كقوله عليه السلام: "صلوا كما رأيتموني أصلي"، وكقوله عليه السلام: "خذوا عني مناسككم»**[58].

د فعل څخه عموم نه ثابتېږي، نه د فعل د هغه حالاتو په نسبت چې ممکن فعل په هغه کيفيت واقع شي (لکه چې يو فعل هم په اباحت هم په استحباب او هم په وجوب باندې دلالت وکړي) او نه په دې لحاظ چې کوم کار پيغمبر عليه السلام وکړي، نو هغه دې په نورو خلکو هم لازم وي، دا عموم يوازې د فعل له لارې نه ثابتېږي، خو که ثابتېږي، نو هغه د خارجي دليل له امله ثابتېږي چې هغه د مطلقې اقتدا دلايل دي او يا په ځانګړو عبادتونو کې د قولي دليل شتون دی لکه د لمانځه په اړه چې پيغمبر عليه السلام فرمايي: (په هغه ډول لمونځ وکړئ لکه زه مو چې پرې ليدلی يم) او لکه د حج په اړه چې رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمايي: (له ما څخه د مناسکو احکام واخلئ). له همدې قاعدې څخه زموږ فقهاوو په ډېرو ځايونو کې استدلال هم کړی دی. کمال بن الهمام په يو ځای کې وايي: «إذ لا عموم للفعل المثبت في أقسامه بل ولا في الزمان»[59]. د ثابتوونکي يا ايجابي فعل نه د اثبات د اقسامو (لکه اباحت، استحباب، سنتيت او وجوب) په اړه په عموم دلالت کوي، بلکې حتې د زمانې په لحاظ هم په عموم دلالت نه کوي (په دې معنی چې کوم فعل د رسول الله صلى الله عليه وسلم په وخت کې ثابت شي هغه دې د وروسته زمانو لپاره هم يوازې د همدې فعل له لارې ثابت شي، دې ته د زمانې په لحاظ په عموم باندې د فعل دلالت ويل کېږي).

د دې معنی دا شوه چې اوس په دې زمانه کې د شورا د ترسره کولو هغه څرنګوالی لازم نه دی چې د رسول الله صلى الله عليه وسلم په وخت کې و، هر وخت يې چې د هر چا سره خوښه شي په انفرادي ډول مشوره وکړي او يا هم ډېر خلک را وغواړي خو د دې کار لپاره داسې مشخص مجلس ونلري چې غړي يې مشخص وي او د دې مجلس او هم يې د غړو لپاره ځانګړې صلاحيتونه مشخص وي او د دې لپاره له دې څخه استدلال وکړي چې زه خو په هماغه طريقه شوراترسره کوم چې د رسول الله صلى الله عليه وسلم په زمانه کې وه، ځکه که د رسول الله صلى الله

---

[58] - نهاية الوصول في دراية الأصول، تأليف: صفي الدين محمد بن عبد الرحيم الأرموي الهندي (715 هـ)، تحقيق: د. صالح بن سليمان اليوسف - د. سعد بن سالم السويح، چاپوونکې اداره: المكتبة التجارية بمكة المكرمة، لومړی چاپ، کال 1416 هـ - 1996 م. ج ۴ ص ۱۴۳۴-۱۴۳۵.

[59] - شرح فتح القدير على الهداية، تأليف: كمال الدين، محمد بن عبد الواحد السيواسي ثم السكندري، المعروف بابن الهمام الحنفي [ت 861 هـ] چاپوونکې اداره: شركة مكتبة ومطبعة مصفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، لومړی چاپ، کال 1389 هـ - 1970 م. ج ۲ ص ۳۳۲. همدا ډول وګورئ. تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق وحاشية الشِّلْبِيِّ، د تبيين مؤلف: عثمان بن علي الزيلعي الحنفي، او د حاشية الشلبي مؤلف: شهاب الدين أحمد [بن محمد بن أحمد بن يونس بن إسماعيل بن يونس] الشِّلْبِيُّ [ت 1021 هـ] چاپوونکې اداره: المطبعة الكبرى الأميرية - بولاق، القاهرة، لومړی چاپ، کال 1314 هـ. ج ۱ ص ۳۲۴.

علیه وسلم د هغه فعل لپاره عموم نشته، نو په هغه وخت کې د شورا د تر سره کولو او تطبیق لپاره تر ټولو غوره لار هماغه وه چې رسول الله صلی الله علیه وسلم غوره کړې وه او د هغه وخت د حالاتو او ظروفو د غوښتنو سره سم له هغې څخه بهترې لارې شتون نه درلود او د خلفای راشدینو په وخت کې هغه طریقې بدلون وموند، په ځانګړې توګه د حضرت عمر بن الخطاب رضي الله عنه په وخت کې په کې ډېر بدلونونه راغلل، که هغه طریقه ملزمه وی، نو وروسته به پکې بدلون نه راته.

خو اوس حالات بدل دي، اوس د مشورې او شورائیت د تطبیق لارې چارې د انساني تجربو د پرمختګ په پایله کې پرمختللي شوي دي او اسلامي امت د اصول فقهې د پورته یادې شوې قاعدې پر بنسټ د شورائیت د تطبیق د نویو لارو چارو په انتخاب کې خلاص لاس لري، دا مو ځکه وویل چې په دې اړه فعل عمومیت نه لري، ځکه که د شورا د ترسره کولو او تطبیق اړونده فعل د عمومیت غوښتنه کولی، نو د حضرت ابوبکر او حضرت عمر رضي الله عنه په وخت کې به دې کار بدلون نه موندہ، سره له دې چې وروسته به وګورو چې د شورائیت په تطبیق کې په وروسته وختونو کې بدلون راغلی دی.

د شورا لپاره د دې ځانګړو مجلسونو د تشکیل اهمیت د علماوو او فقهاوو د تصریحاتو څخه هم څرګندېږي او دا هم څرګندېږي چې د دې مجلسونو په غړو کې دا لاندې صفتونه باید شتون ولري:

1. د هغه څه علم په کوم شي کې چې ترې مشوره اخیستل کېږي.
2. د کارونو عملي تجربه، ځکه یوازې نظري علم کفایت نه کوي.
3. تدین او په دیني اخلاقیاتو التزام چې په دې کې اخلاص، شفقت او همدردي شامله ده.

د دې صفتونو په اړه امام شافعي رحمه الله وايي: «**ولا ينبغي له أن يشاور جاهلا لأنه لا معنى لمشاورته ولا عالما غير أمين فإنه ربما أضل من يشاوره ولكنه يشاور من جمع العلم، والأمانة وفي المشاورة رضا الخصم، والحجة عليه**»[60]. د جاهل سره به مشوره نه کوي (د جاهل څخه هغه څوک مراد دی چې په څه کې ورسره مشوره کېږي چې په هغه ډګر کې علم او پوهه ونلري) ځکه د ناپوهه او جاهل سره د مشورې کولو هیڅ کوم هدف ګټه نشته او د داسې عالم سره به هم مشوره نه کوي چې امانتداري ونلري، ځکه کېدلی شي چې دا هغه سړی بې لارې کړي څوک چې ترې مشوره اخلي، بلکې مشوره به له هغه چا څخه اخلي چې د علم او امانت دواړه صفتونه په کې وي، په مشوره کې د مقابل لورې قناعت ترلاسه کېږی او په مقابل لوري باندې دلیل او حجت قایمېږي. د امام شافعي رحمه الله د خبرې څخه دا څرګنده معلومېږي چې د هغه چا سره چې مشوره کېږي هغه باید د علم او امانت په صفت باندې سنبال خلک وي او دا باید داسې خلک وي چې په مسئلو کې دخیل خلک وي، ځکه د هغوی قناعت او په هغوی حجت قایمول د امام شافعي رحمه الله له نظره د شورا له مقاصدو څخه دي.

مشهور محدث او فقیه امام نووي په خپل کتاب الأذکار کې وايي: «**واعلم أنه يُستحبّ لمن همّ بأمر أن يُشاور فيه مَن يَثِقُ بدينه وخبرته وحذقه ونصيحته ووَرَعه وشفقته. ويُستحبّ أن يُشاور جماعة بالصفة المذكورة ويستكثر منهم**».

په دې ځان پوه کړه چې څوک د یو کار ابتدایي اراده وکړي، نو د هغه لپاره (که انفرادي او شخصي کار وي) چې د هغه چا سره په کې مشوره وکړي د چا په دین، تجربې، عقلمندی، اخلاص، تقوا او شفقت باندې اعتماد ولري او بهتره دا ده چې د دې صفتونو درلودونکو د یو جماعت سره په ګډه مشوره وکړي او دا مجموعه چې څومره لوېدلی شي هومره باید لویه شي. په دې عبارت کې امام نووي رحمه الله دوو مهمو قضیو ته اشاره کړې ده:

لومړی: د چا څخه چې مشوره اخیستل کېږي هغوی باید په عبارت کې په یادوو شویو صفتونو متصف وي، چې په دې کې دینداري، تجربه، اسلامي اخلاقیات مهم دي. په طبیعي توګه څوک چې د یو شي علم او معرفت ونلري له هغه څخه څوک مشوره نه اخلي، نو دا خو یو طبیعي شرط او صفت دی.

دویم: مشوره باید د یو جماعت او د خلکو د یوې مجموعې سره سرته ورسېږي او دا چې هر څومره زیات وي په هماغه کچه بهتر او غوره کار دی.

زموږ په فقهي کتابونو کې چې قاضي ته د مشورې اخیستلو حکم بیانېږي، نو هلته د علماوو د یوې مجموعې سره د مشورې کولو خبره مطرح کېږي، په دې اړه دا لاندې عبارتونه لولو:

امام طحاوي رحمه الله وايي: (فإن أشكل عليه: شاور رهطًا من أهل الفقه)[61]. که قاضي ته کومه مسئله ناڅرګنده وه، نو د فقهاوو د یو جماعت سره دې مشوره وکړي.

---

[60] - کتاب الأم د امام شافعی رحمه الله، مخکینی مصدر. ج ۷ ص ۹۵.

[61] - شرح مختصر الطحاوي للجصاص، مخکیني مصدر (8/ 24).

همدا خبره امام سرخسي هم کوي:«**فَإِنْ أَشْكَلَ عَلَيْهِ شَاوَرَ رَهْطًا مِنْ أَهْلِ الْفِقْهِ فِيهِ، وَكَذَلِكَ إنْ لَمْ يَكُنْ مِنْ أَهْلِ الِاجْتِهَادِ فَعَلَيْهِ أَنْ يُشَاوِرَ الْفُقَهَاءَ**»[62]. که د کومې مسئلې حکم ورته څرګند نه و، نو د فقهاوو د يو جماعت سره دې مشوره وکړي، همدا راز که قاضي مجتهد نه و، نو بايد د فقهاوو سره مشوره وکړي.

داسې ښکاري چې دا د امام محمد بن حسن شيباني عبارت وي، ځکه په الکافي کې الحاکم الشهيد همدا عبارت نقل کوي او دا خو څرګنده خبره ده چې الکافي د امام محمد بن حسن د کتابونو تلخيص دی، ځکه نو همدا عبارت له هغه ځخه دمخه امام طحاوي هم نقل کوي او د الحاکم الشهيد[63] ځخه وروسته يې امام سرخسي هم نقل کوي.

امام ابن مازة الحنفي په همدې لړ کې وايي: «**قال: وإذا كان في البلد قوم من أهل الفقه شاورهم في ذلك، لأن القاضي لا يكون أفطن في نفسه من رسول الله عليه السلام، ورسول الله صلى الله عليه وسلم أمر بالمشاورة، قال الله تعالى: {وشاورهم} (آل عمران: 159)وإن شاور القاضي رجلاً واحداً كفى، ولكن مشاورة الفقهاء أحوط**»[64].

که په سيمه کې د فقهاوو يو جماعت موجود و، نو په دې اړه دې ورسره مشوره وکړي، ځکه قاضي خو په شخصي توګه د رسول الله صلى الله عليه وسلم ځخه زيات ذهين نه شي کېدلی او رسو الله صلى الله عليه وسلم ته الله تعالی د مشورې اخيستلو حکم کړی دی، الله تعالی فرمايي (وشاورهم في الأمر). که قاضي د يو تن سره هم مشوره وکړه کفايت کوي، خو د يوې ډلې فقهاوو سره مشوره کول د احتياط چلند دی. دا ډول عبارتونه زموږ په ټولو فقهي کتابونو کې تکرارېږي.

په دې اړه د مالکي مذهب مشهور فقيه ابو عمر بن عبد البر وايي: «**ولزم الإمام في ما ينزل بالناس مما لا نص فيه ولا توقيف [إلا]**[65] **الاجتهاد في الحكم ومشاورة العلماء فإن أجمعوا على شيء أنفذه وقضى به**»[66].

په حاکم او خليفه باندې د هغو مسئلو په اړه چې نص او شرعي مشخص حکم په کې نشته دا لازم دي چې اجتهاد وکړي او د علماوو سره مشوره وکړي او هغوی چې پر کوم حکم او پرېکړې متفق شول هغه تطبيق کړي او پرېکړه پرې وکړي.

د دې ډول شورا لپاره د ځانګړي مجلس اړتيا

دا خو د فقهاوو د تېرو تصريحاتو ځخه څرګنده شوه چې مشوره بايد د يوې مجموعې سره وشي او د يو تن او دوه تنو سره مشوره هيڅ مفهوم نه لري، په ځانګړي ډول د هغو مسئلو په اړه چې هغه ډېر دقت ته اړتيا لري او د ټولنيزو چارو په اړه مشورې وي، خو دا چې د دې کيفيت به څه وي، ايا دا سمه خبره ده چې د هر چا سره ځانته ځانته مشوره وشي؟ او ايا دا سمه خبره ده چې هر ځل د هرې خبرې لپاره بېلابېل خلک را وغوښتل شي، که دا کار بايد په مجلس کې سرته ورسېږي او د دې لپاره بايد يو مشخص مجلس شتون ولري، چې غړي يې ټاکلي وي، د هرې مشورې لپاره بدل را بدل نه شي، د هغوي مسؤوليتونه او حقوق مشخص او څرګند وي، په دې اړه زموږ د فقهاوو تصريحات په دې دلالت کوي چې:

لومړی: د شورا لپاره بايد يو مستقل او ځانګړی مجلس شتون ولري، ځکه له دې پرته شورائيت خپل هدف او حکمت له لاسه ورکوي او له همدې امله ګورو چې د خلفای راشدينو په وخت کې د شورا لپاره ځانګړی مجلس موجود و، د دې مجلس خپل غړي وو،په دې اړه په مصنف بن عبد الرزاق کې دا روايت ډېر صريح دی، «**أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، عَنْ مَعْمَرٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: كَانَ مَجْلِسُ عُمَرَ مُغْتَصًّا مِنَ الْقُرَّاءِ شَبَابًا كَانُوا أَوْ كُهُولًا، فَرُبَّمَا اسْتَشَارَهُمْ فَيَقُولُ: «لَا يَمْنَعُ أَحَدًا مِنْكُمْ حَدَاثَةُ سِنِّهِ أَنْ يُشِيرَ بِرَأْيِهِ، فَإِنَّ الْعِلْمَ لَيْسَ عَلَى حَدَاثَةِ السِّنِّ وَلَا قِدَمِهِ، وَلَكِنَّ اللَّهَ يَضَعُهُ حَيْثُ شَاءَ**»[67].

---

[62] - المبسوط للسرخسي مخکيني مصدر (16/ 84).

[63] - الحاکم الشهيد د محمد بن أحمد بن عبد الله بن عبد المجيد بن إسمعيل الحنفي المروزي لقب دی، هغه په 334 هـ ق کې په مرو کې شهيد شوی دی. الجواهر المضية في طبقات الحنفية، تأليف: عبد القادر بن محمد بن نصر الله القرشي، أبو محمد، محيي الدين الحنفي (المتوفى: 775هـ)، چاپوونکي اداره: مير محمد کتب خانه – کراتشي، بدون تاريخ. ج ۲ ص ۱۱۲.

[64] - المحيط البرهاني في الفقه النعماني: فقه الإمام أبي حنيفة رضي الله عنه، تأليف: برهان الدين أبو المعالي محمود بن أحمد بن عبد العزيز بن عمر بن مَازَةَ البخاري الحنفي (ت 616 هـ)، تحقيق: عبد الكريم سامي الجندي، چاپوونکي اداره: دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، لومړی چاپ، کال: 1424 هـ - 2004 م. ج ۸ ص ۱۲.

[65] - دا کلمه دلته کومه معنی نه ورکوي، دا د ناسخ غلطي ده.

[66] - الاستذکار تأليف ابو عمر بن عبد البر، مخکيني مصدر. ص ۵۱۶۱.

[67] - الجامع [مطبوع آخر مصنف عبد الرزاق]، تأليف: معمر بن راشد الأزدي، رواية: عبد الرزاق الصنعاني، تحقيق: حبيب الرحمن الأعظمي، چاپوونکي اداره: المجلس العلمي- الهند، توزيع المكتب الإسلامي – بيروت، لبنان، دويم چاپ، کال 1403 هـ - 1983. ج ۱۱ ص ۴۴۰، د اثر شمېره: «20946».

ابن شهاب زهري وايي: د حضرت عمر رضي الله عنه مجلس به د علماوو[68] څخه ډک و، هغه به ځوانان وو او که د پاخه عمر خلک، کله به يې چې د دې مجلس سره مشوره کوله نو ويل به يې: د چا کم عمري بايد هغه د خپل نظر د ځرګندولو څخه منع نه کړي، ځکه علم د عمر په کموالي او زياتوالي باندې نه دی، بلکې الله تعالی يې په هغه چا کې ږدي چېرته يې چې خوښه شي.

همدا خبره د ابن عباس رضي الله عنه څخه هم روايت شوې ده، هغه وايي: « **وَكَانَ الْقُرَّاءُ أَصْحَابَ مَجَالِسِ عُمَرَ وَمُشَاوَرَتِهِ، كُهُولًا كَانُوا أَوْ شُبَّانًا**»[69]. علماء به که د پاخه عمر خلک وو او که ځوانان دوی به د حضرت عمر رضي الله عنه د مجلس او د مشورې خلک وو.

په دې باندې چې د حضرت عمر رضي الله عنه په وخت کې د قضيو د مناقشې لپاره ځانګړی مجلس موجود و هغه حديث هم دلالت کوي چې په خو ځايونو کې په بخاري شريف کې نقل شوی دی چې په هغه کې ابن عباس رضي الله عنه وايي: «**كَانَ عُمَرُ يُدْخِلُنِي مَعَ أَشْيَاخِ بَدْرٍ، فَكَأَنَّ بَعْضَهُمْ وَجَدَ فِي نَفْسِهِ، فَقَالَ: لِمَ تُدْخِلُ هَذَا مَعَنَا وَلَنَا أَبْنَاءٌ مِثْلُهُ؟ فَقَالَ عُمَرُ: إِنَّهُ مَنْ حيث عَلِمْتُمْ، فَدَعَاهُ ذَاتَ يَوْمٍ فَأَدْخَلَهُ مَعَهُمْ، فَمَا رُئِيتُ أَنَّهُ دَعَانِي يَوْمَئِذٍ إِلَّا لِيُرِيَهُمْ، قَالَ: مَا تَقُولُونَ فِي قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: {إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ}. فَقَالَ بَعْضُهُمْ: أُمِرْنَا نَحْمَدُ اللَّهَ وَنَسْتَغْفِرُهُ إِذَا نُصِرْنَا وَفُتِحَ عَلَيْنَا، وَسَكَتَ بَعْضُهُمْ فَلَمْ يَقُلْ شَيْئًا، فَقَالَ لِي: أَكَذَاكَ تَقُولُ يَا ابْنَ عَبَّاسٍ؟ فَقُلْتُ: لاَ، قَالَ: فَمَا تَقُولُ؟ قُلْتُ: هُوَ أَجَلُ رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم أَعْلَمَهُ لَهُ، قَالَ: {إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ}. وَذَلِكَ عَلاَمَةُ أَجَلِكَ. {فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا}. فَقَالَ عُمَرُ: مَا أَعْلَمُ مِنْهَا إِلَّا مَا تَقُولُ**»[70].

عمر رضي الله عنه به زه د بدر د شيوخو سره مجلس ته راوستلم، نو له دوی څخه يو شمېر خلکو (عبد الرحمن بن عوف) په زړونو کې څه را وګرځېدل، نو (حضرت عمر رضي الله عنه ته يې) وويل: دا ولې زموږ مجلس ته را غواړې، د ده په عمر خو زموږ اولادونه دي؟ حضرت عمر رضي الله عنه ورته وويل: تاسې ته خو د دې حيثيت او علم معلوم دی، نو حضرت عمر رضي الله يوه ورځ (ابن عباس) را وغوښته او ځان سره يې مجلس ته داخل کړ، (ابن عباس رضي الله عنهما) وايي ما ته داسې خيال راغی چې په دې ورځ يې زه يوازې د دې لپاره را غوښتی وم چې دوی ته (زما د فهم حالت) وښايي. نو (حضرت عمر رضي الله عنه) وويل: د الله د دې قول د تفسير په اړه څه وايې، چې فرمايي: {إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ} نو يو شمېر خلکو وويل: موږ ته د فتحې او نصرت په حالت کې د الله تعالی د حمد او استغفار حکم راکړل شوی دی، يو شمېر نور چپ پاتې شول او هيڅ يې هم ونه ويل، نو ما ته (حضرت عمر رضي الله عنه) وويل: ابن عباسه! ته هم همداسې وايې؟ ما وويل: نه، نو وه يې ويل: نو ته په کې څه وايې: ما وويل: دا د پيغمبر عليه السلام اجل (د وفات کېدو وخت) دی چې په دې ايت کې يې ورته الله تعالی خبر ورکړی دی، ورته يې ويلي دي چې کله د الله فتح او نصرت راشي، نو دا ستا د اجل وخت دی، نو د خپل پروردګار حمد ووايه او د مغفرت غوښتنه وکړه، بې شکه هغه توبه قبلوونکی دی، حضرت عمر رضي الله عنه وويل: زه هم ترې همدا فهم لرم چې ته يې لرې. نو په دې حديث کې د دې څرګنده يادونه ده چې حضرت عمر رضي الله عنه مجلس درلوده چېرته به يې چې مشرانو صحابه کرامو سره مشورې کولې او کله به يې کشران هم په کې شريکول.

له دې څخه هم صريح روايت هغه دی چې عبد الله بن دينار الأسلمي د خپل پلار څخه روايت کوي چې حضرت عمر رضي الله عنه د خپل خلافت په وخت کې د شورا لپاره مجلس درلود، چې په هغه کې يې د يو شمېر انصارو صحابه کرامو نومونه هم اخيستي چې دوی د دې مجلس غړيتوب درلود، عبد الله بن دينار الأسلميد خپل پلار څخه روايت کوي چې هغه وايي: «**كان عمر يستشير في خلافته إذا حزبه الأمر أهل الشورى ومن الأنصار معاذ بن جبل وأبي بن كعب وزيد بن ثابت**»[71]. حضرت عمر رضي الله عنه به په خپل خلافت کې چې کله به ورته يو عاجله قضيه پېښه شوه، نو د اهل شورا سره به يې مشوره کوله او د انصارو څخه به يې د معاذ بن جبل، ابي بن کعب او زيد بن ثابت سره مشوره کوله.

امام سرخسي هم د دې تصريح کوي چې حضرت عمر رضي الله عنه د شورا لپاره مجلس درلود او په هغه مجلس کې به غير مسلمانو خلکو هم ګډون کاوه، چې امام سرخسي له دې څخه استدلال کړی دی چې د شورا مجلس کې د اهل کتابو ګډون کومه ستونزه نه لري، په دې اړه امام سرخسي وايي: «**وَعَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الزُّبَيْرِ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - قَالَ اسْتَشَارَ النَّاسُ عُمَرَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - فِي شَرَابٍ مُرَقَّقٍ، فَقَالَ رَجُلٌ مِنْ النَّصَارَى: إنَّا نَصْنَعُ شَرَابًا فِي صَوْمِنَا، فَقَالَ عُمَرُ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ -: ائْتِنِي بِشَيْءٍ مِنْهُ قَالَ: فَأَتَاهُ بِشَيْءٍ مِنْهُ قَالَ: مَا أَشْبَهَ هَذَا بِطِلَاءِ الْإِبِلِ كَيْف تَصْنَعُونَهُ؟ قَالَ نَطْبُخُ الْعَصِيرَ حَتَّى يَذْهَبَ ثُلُثَاهُ، وَيَبْقَى ثُلُثُهُ، فَصَبَّ عَلَيْهِ عُمَرُ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - مَاءً، وَشَرِبَ مِنْهُ، ثُمَّ نَاوَلَهُ عُبَادَةَ بْنَ الصَّامِتِ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ -، وَهُوَ**

---

[68] - د صحابه کرامو او د تابعينو په لومړيو وختونو کې به قراء علماو ته ويل کېدل.

[69] - صحيح البخاري، چې پوره نوم يې دی(الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله - صلى الله عليه وسلم - وسننه وأيامه)، تأليف: أبو عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة الجعفي البخاري (ت 256 هـ)، تحقيق: د. مصطفى ديب البغا، نشروونکي اداره: : (دار ابن كثير، دار اليمامة) – دمشق، سورية، پنځم چاپ، د چاپ کال 1414 هـ - 1993 م. ج ۴ ص ۱۷۰۲. په صحيح البخاري کې په ډېر ځايونو کې دا اثر نقل شوی دی.

[70] - صحيح البخاري، مخکينی مصدر. ج ۴ ص ۱۹۰۱، د حديث شمېره «4686».

[71] - الطبقات الكبرى، تأليف: محمد بن سعد بن منيع الهاشمي البصري المعروف بابن سعد (ت 230 هـ)، تقديم: إحسان عباس، چاپوونکې اداره: دار صادر – بيروت، لومړی چاپ، کال ۱۹۶۸م. ج ۲ ص ۳۵۱.

عَنْ يَمِينِهِ فَقَالَ عُبَادَةُ مَا أَرَى النَّارَ تُحِلُّ شَيْئًا، فَقَالَ عُمَرُ يَا أَحْمَقُ أَلَيْسَ يَكُونُ خَمْرًا؟ ثُمَّ يَصِيرُ خَلًّا، فَنَأْكُلَهُ، وَفِي هَذَا دَلِيلُ إبَاحَةِ شُرْبِ الْمُثَلَّثِ، وَإِنْ كَانَ مُشْتَدًّا، فَإِنَّ عُمَرَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - اسْتَشَارَهُمْ فِي الْمُشْتَدِّ دُونَ الْحُلْوِ، وَهُوَ مِمَّا يَكُونُ مُمْرِيًا لِلطَّعَامِ مُقَوِّيًا عَلَى الطَّاعَةِ فِي لَيَالِي الصِّيَامِ، وَكَانَ عُمَرُ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - حَسَنَ النَّظَرِ لِلْمُسْلِمِينَ، وَكَانَ أَكْثَرَ النَّاسِ مَشُورَةً فِي أُمُورِ الدِّينِ خُصُوصًا فِيمَا يَتَّصِلُ بِعَامَّةِ الْمُسْلِمِينَ، وَفِيهِ دَلِيلٌ أَنَّهُ لَا بَأْسَ بِإِحْضَارِ بَعْضِ أَهْلِ الْكِتَابِ مَجْلِسَ الشُّورَى، فَإِنَّ النَّصْرَانِيَّ الَّذِي قَالَ مَا قَالَهُ قَدْ كَانَ حَضَرَ مَجْلِسَ عُمَرَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - لِلشُّورَى، وَلَمْ يُنْكِرْ عَلَيْهِ»[72].

د محمد بن الزبير رضي الله عنه څخه روايت دی، وايي: حضرت عمر رضي الله عنه سره خلکو د هغه شرابو په اړه مشوره وکړه چې نري کړی شوي وو (اوبه په کې ګډې کړی شوې وې) د نصاراو څخه یو کس وویل: موږ د خپلې روژې په ورځو کې شربت جوړوو، نو حضرت عمر رضي الله عنه وویل: له دې څخه لږ مقدار ما ته راوړه، نو لږ مقدار یې ورته راوړل، دا خو د هغه شربت سره ډېر ورته والی لري چې د اوښانو لپاره یې خلک جوړوي، دا څنګه جوړوئ؟ هغه نصراني وویل: د مېوې شیره په اور پخوو، تر دې چې دوه برخې وچې شي او یوه برخه پاتې شي، نو حضرت عمر رضي الله عنه په کې اوبه ګډې کړې او لږ یې ترې وڅښه، بیا یې عبادة بن الصامت رضي الله عنه ته ورکړ چې د هغه ښي لور ته و، عبادة بن الصامت وویل: فکر نه کوم چې په اور باندې د څه شي په پخېدلو څه (حرام) شی حلال وګرځي، نو عمر رضي الله عنه ورته وویل: بې عقله! په اول کې شراب نه وي چې بیا کله ترې سرکه جوړه شي، نو بیا یې خورو؟ (هدف یې دا وه چې کله د حرام شي طبیعت بدل شي، نو بیا هغه حلال ګرځي، لکه شراب چې په سرکه بدل شي).

امام سرخسي د دې روایت څخه څو خبرې استنباط کوي، وايي: په دې روایت کې د دې دلیل شته چې د مېوې هغه شیره څښل جواز لري چې پخه کړی شي او دوه ثلثه یې وچه شي او یو ثلث یې پاتې، سره له دې چې دا ټینګ هم وي، ځکه حضرت عمر رضي الله عنه د ټینګو شرابو په اړه د خلکو سره مشوره کړې وه، نه د خوږ شربت په اړه او دا هغه شربت دی چې ورسره ډوډۍ خوړل کېږي او د روژې په شپو کې په عبادت باندې تقویه کوونکی دی او حضرت عمر رضي الله عنه د مسلمانانو لپاره ښه نیت درلودونکی انسان و، په دیني مسئلو کې تر هر چا زیات مشوره کوونکی و په ځانګړې توګه په هغه مسئلو کې چې د عامو مسلمانو پورې به تړلې وې، په دې اثر کې د دې دلیل هم دی چې د شورا مجلس ته د اهل کتابو څخه د ځینو خلکو په راوړلو کې هم څه باک نه شته، ځکه هغه نصراني چې څه خبرې وکړې هغه د حضرت عمر رضي الله عنه د شورا په مجلس کې موجود و چې دا خبرې یې وکړې او اعتراض هم پرې ونشو.

دویم: د شورا لپاره په جوړ شوي مجلس کې د خلکو حقیقي نماینده ګان شتون ولري، په ځانګړې توګه د هېواد په کچه جوړ شوي مجلس کې چېرته چې د هېواد د خلکو د مسئلو په اړه بحث او پرېکړې کېږي، داسې پرېکړې چې د هغوی د حقوقو سره تړاو لري او د هغوی ژوند ترې اغیزمن کېږي، ځکه په دې ډول پرېکړو کې د هغوی موافقه اړینه بلل کېږي او که په دې مجلس کې د هغوی له لورې ټاکل شوي نماینده ګان شتون ونلري هیڅوک د هغوی په نماینده ګۍ او وکالت باندې په څه شي موافقه نه شي کولی، د دې یوه بېلګه موږ د حنین په غزا کې ګورو، په دې اړه مسور بن مخرمة روایت کوي، وايي: «**أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم قَامَ حِينَ جَاءَهُ وَفْدُ هَوَازِنَ مُسْلِمِينَ، فَسَأَلُوهُ أَنْ يَرُدَّ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَسَبْيَهُمْ، فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم: (أَحَبُّ الْحَدِيثِ إِلَيَّ أَصْدَقُهُ، فَاخْتَارُوا إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ: إِمَّا السَّبْيَ وَإِمَّا الْمَالَ، وَقَدْ كُنْتُ اسْتَأْنَيْتُ بِهِمْ). وَقَدْ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم انْتَظَرَهُمْ بِضْعَ عَشْرَةَ لَيْلَةً حِينَ قَفَلَ مِنْ الطَّائِفِ، فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم غَيْرُ رَادٍّ إِلَيْهِمْ إِلَّا إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ، قَالُوا: فَإِنَّا نَخْتَارُ سَبْيَنَا، فَقَامَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم فِي الْمُسْلِمِينَ، فَأَثْنَى عَلَى اللَّهِ بِمَا هُوَ أَهْلُهُ، ثُمَّ قَالَ: (أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّ إِخْوَانَكُمْ هَؤُلَاءِ قَدْ جَاؤُونَا تَائِبِينَ، وَإِنِّي قَدْ رَأَيْتُ أَنْ أَرُدَّ إِلَيْهِمْ سَبْيَهُمْ، فَمَنْ أَحَبَّ مِنْكُمْ أَنْ يُطَيِّبَ بِذَلِكَ فَلْيَفْعَلْ، وَمَنْ أَحَبَّ مِنْكُمْ أَنْ يَكُونَ عَلَى حَظِّهِ حَتَّى نُعْطِيَهُ إِيَّاهُ مِنْ أَوَّلِ مَا يُفِيءُ اللَّهُ عَلَيْنَا فَلْيَفْعَلْ). فَقَالَ النَّاسُ: قَدْ طَيَّبْنَا ذَلِكَ لِرَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم لَهُمْ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم: (إِنَّا لَا نَدْرِي مَنْ أَذِنَ مِنْكُمْ فِي ذَلِكَ مِمَّنْ لَمْ يَأْذَنْ، فَارْجِعُوا حَتَّى يَرْفَعَ إِلَيْنَا عُرَفَاؤُكُمْ أَمْرَكُمْ). فَرَجَعَ النَّاسُ، فَكَلَّمَهُمْ عُرَفَاؤُهُمْ، ثُمَّ رَجَعُوا إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم فَأَخْبَرُوهُ: أَنَّهُمْ قَدْ طَيَّبُوا وَأَذِنُوا**»[73].

کله چې د هوازن قبیلې هیئت د حنین د غزا نه وروسته پیغمبر علیه السلام ته راغی او اسلام یې قبول کړی و او د پیغمبر علیه السلام څخه یې غوښتنه وکړه چې هغوی ته د هغوی مالونه او بندیان بېرته ورکړي، نو رسول الله صلی الله علیه وسلم ودرېده او وه یې ویل: زما په نزد تر ټولو غوره وینا هغه ده چې تر ټولو رېښتینې وي، له دې دوو څخه یو غوره کړئ: یا بندیان او یا هم مال او ما خو د بندیانو تقسیم وروسته هم کړ (تر څو تاسې راشئ، خو رانغلئ) او رسول الله صلی الله علیه وسلم څه دپاسه لس ورځې دوی ته منتظر پاتې شو کله چې د طایف څخه راستون شو او

---

[72] - المبسوط للسرخسي، مخکینی مصدر، ج24 ص 7.

[73] - صحیح البخاري مخکینی مصدر، ج 2 ص 810. په صحیح البخاري کې په ډېرو ځایونو کې دا حدیث روایت شوی دی.

دوی ته دا څرګنده شوه چې رسول الله صلی الله علیه وسلم دوی ته یوازې یو شی بېرته ورکوي، نو وه یې ویل: موږ ته زموږ بندیان بېرته راکړه، نو پیغمبر علیه السلام د مسلمانانو په منځ کې د خطبې لپاره ودرېده او څرنګه چې په کارده د الله جل جلاله ثناء یې وویله، بیا یې وویل: اما بعد، دا ستاسې ورونه دي چې توبه یې کړې او تاسې ته راغلي دي، زما نظر دی چې دوی ته د دوی بندیان بېرته ورکړم، څوک چې په خپله خوښه بې له بدل څخه دا کار کوي ودې یې کړي او څوک یې چې په بدل کې کوي، چې موږ یې ورته بدل د هغه لومړي غنیمت څخه ورکړو چې الله تعالی یې موږ ته راکړي، نو هغه دې هم دا کار وکړي، نو خلکو وویل: موږ دوی د رسول الله صلی الله علیه وسلم لپاره بې له بدل څخه هغوی ته ورکوو، نو رسول الله صلی الله علیه وسلم ورته وفرمایل: موږ پوهه نه شو چې چا یې اجازه وکړه او چا یې اجازه ونکړه، نو تاسې خپلو ځایونو ته ستانه شئ چې ستاسې نماینده ګان ستاسې خبره موږ ته نقل کړي، نو خلک ستانه شول، نو نماینده ګانو یې ورسره خبرې وکړې، بیا (دا نمایندګان) پیغمبر علیه السلام ته راغلل، نو خبر یې ورته ورکړ چې هغوی بې له بدل څخه دوی ورکوي او د دې اجازه یې وکړه.

له دې څخه معلومېږي چې په کومو مسئلو کې د خلکو د حقوقو قضیه مطرح وي، هلته باید مسؤول د عامو خلکو سره د قضیې په مطرح کولو اکتفاء و نکړي، بلکې د خلکو د هغو ټاکلو نمایندګانو له لارې د خلکو دقیق نظر واخیستل شي چې په خبره پوهېږي او تحلیل یې کولی شي، لکه رسول الله صلی الله علیه وسلم چې د صحابه کرامو سره وکړل.

د دې بل مثال هغه دې چې په بیعت عقبه کې پیغمبر علیه السلام وړاندې کړ، په بیعت عقبه کې کله چې انصارو د پیغمبر علیه السلام سره د هجرت په شرطونو غږېده او هغوی سره د راتلونکي په اړه د یو تړون په بندونو اتفاق کول غوښتل، نو د هغوی څخه یې د مشورې او د دې تړون د تأکید او توثیق لپاره د یو نماینده مجلس غوښتنه وکړه، په حدیث کې راځي:«**وَقَدْ قَالَ رَسُولُ اللهِ صلى الله عليه وسلم: " أَخْرِجُوا إِلَيَّ مِنْكُمْ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا يَكُونُونَ عَلَى قَوْمِهِمْ " فَأَخْرَجُوا مِنْهُمْ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا، مِنْهُمْ تِسْعَةٌ مِنَ الْخَزْرَجِ، وَثَلَاثَةٌ مِنَ الْأَوْسِ**»[74].

رسول الله صلی الله علیه وسلم ورته وویل: تاسې ما ته دولس نمایندګان معرفي کړئ، چې د خپل قوم مسؤولیت به پر غاړه اخلي، نو هغوی (انصارو) له خپل منځ څخه دولس تنه نمایندګان معرفي کړل چې نه تنه یې د خزرج د قبیلې څخه وو او درې تنه د اوس د قبیلې څخه وو.

دریم: د شورا لپاره په جوړ شوي دې مجلس کې باید د یو تخصص او رشتې خلک نه وي را ټول شوي، په ځانګړې توګه په هغه مجلس کې چې په هغه کې د هېواد عامې مسئلې بحث کېږي او د بېلابېلو، ټولنیزو، اقتصادي، سیاسي، تعلیمي، تجارتي، سولې او جنګ، بهرنیو اړیکو، جرم او جزا او بې شمېره نورو مسئلو په اړه په کې بحث کېږي، په دې مجلس کې باید متنوع خلک شتون ولري، د بېلابېلو تخصصاتو درلودونکي خلک په کې وي، که له اول څخه دا ډول بېلابېل تخصصات نه لري، باید په دې قضیو کې یې ظرفیتونه لوړ کړی شي بېلابېلې دورې او کورسونه ورته باید جوړ کړی شي، تر څو هغه وړتیاوې په کې پیدا شي چې د یو هېواد په اړه د مشوره کوونکو او تصمیم نیوونکو لپاره اړین وي، په دې اړه امام قرطبي رحمه الله په خپل تفسیر کې د یو عالم ابن خویزمنداد څخه نقل کوي چې هغه وایي: «**قال ابن خويز منداد : واجب على الولاة مشاورة العلماء فيما لا يعلمون، وفيما أشكل عليهم من أمور الدين، ووجوه الجيش فيما يتعلق بالحرب، ووجوه الناس فيما يتعلق بالمصالح، ووجوه الكتاب والوزراء والعمال فيما يتعلق بمصالح البلاد وعمارتها**»[75].

ابن خویزمنداد وایي: حاکمانو باندې واجب دي چې په هغه مسئلو کې د علماوو سره مشوره وکړي چې هغوی پرې نه پوهېږي او د دین د هغه مسئلو په اړه ورسره مشوره وکړي چې هغوی ته څرګندې او واضحې نه وي او د اردو او لښکر د مسؤولینو سره د جنګ اړونده مسئلو کې مشوره وکړي او په ټولنه کې د خلکو د مشرانو سره د ټولنې د ګټو په اړه مشوره وکړي او د علماوو، لیکوالانو، وزیرانو، کارګرانو د هېواد د ګټو او تعمیر په اړه مشورې وکړي. د ابن خویزمنداد خبره واضح ده چې د هرې رشتې او تخصص د خلکو سره باید د هماغه مسئلو په اړه مشوره وشي چې هغوی پورې تړاو لري، دیني علماء په ټولو قضیو کې نه مشوره ورکولی شي او نه د دې ټولو مسئلو بشپړ درک لري.

همدا خبره د اهل سنتو امام أبو منصور ماتریدي هم کوي، هغه د حضرت سلیمان علیه السلام او د ملکه سبا د قصې څخه په استنباط وایي:«وقوله: (**قَالَتْ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي فِي أَمْرِي مَا كُنْتُ قَاطِعَةً أَمْرًا حَتَّى تَشْهَدُونِ (32) استشارت أشراف قومها وطلبت منهم الرأي في ذلك، وهكذا عمل الملوك وعادتهم أنهم إذا أرادوا أمرا أو استقبلهم أمر يستشيرون أولي الرأي من قومهم وأهل الحجى والتدبير منهم، ثم يعملون بتدبير**

---

[74] - مسند الإمام أحمد بن حنبل، تأليف: الإمام أحمد بن حنبل (164 - 241 هـ)، تحقيق: شعيب الأرنؤوط [ت 1438 هـ]- عادل مرشد – وآخرون، إشراف: د عبد الله بن عبد المحسن التركي، چاپوونکې اداره: مؤسسة الرسالة. ج ۲۵ ص ۹۳.

[75] - الجامع لأحكام القرآن المعروف ب(تفسير القرطبي)، تأليف: أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح الأنصاري الخزرجي شمس الدين القرطبي (المتوفى: 671هـ) ، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، چاپوونکې اداره: دار الكتب المصرية – القاهرة، مصر، دویم چاپ، کال: 1384 هـ - 1964 م. ج ۴ ص ۲۵۰.

يكون لهم وما يرون ذلك صوابًا؛ وعلى ذلك أمر اللّٰه رسوله أن يشاور أصحابه بقوله: (وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ)، ثم أمره إذا عزم على الأمر أن يتوكل على اللّٰه في ذلك، وأن يكل أمره إليه»[76].

د ياد ايت په تفسير کې وايي: ملکه سبا د خپل قوم د معتبرو خلکو سره مشوره وکړه او له هغوی څخه په دې اړه نظر وغوښته، د پادشاهانو تعامل او عادت همدا دی، هغوی چې کله د يو کار اراده وکړي او يا کومه مسئله ورته پېښه شي، نو د خپل قوم د اهل نظر، عقل لرونکو او با تدبيره خلکو سره مشوره کوي، بيا په هغه تدبير چې دوی يې سنجوي او څه چې دوی ته سم ښکاري په هغه عمل کوي، په همدې باندې الله تعالی خپل پيغمبر صلی الله عليه وسلم ته هم حکم وکړ چې د خپلو صحابه کرامو سره مشوره وکړي او ورته يې وويل: (وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ) د دوی سره مشوره وکړه، بيا يې ورته امر وکړ چې کله د کار په اړه تصميم ونيسي، نو بيا په الله تعالی توکل وکړي او خپله معامله الله تعالی وسپاري.

په دې عبارت کې امام ابو منصور ما تريدي په دې تأکيد کوي چې د قوم په کچه معتبر، اهل نظر، با تدبيره او عقل مند خلک بايد په د شورا په مجلس کې شتون ولري.

څلورم: د مشورې شکل بايد انفرادي نه وي، په دې معنی چې دا درسته خبره نه ده چې د هر چا سره بېله مشوره وشي او حاکم د هغه نظر ځانته معلوم کړي، ځکه زموږ ډېرو علماوو دا ويلي دي چې مشوره او شورا په افکارو باندې د تلقيح او تغذيه کېدو وسيله ده، يعنې کله چې په مجلس کې مناقشه کېږي هلته افکار سره تبادله کېږي، د يو چا فکر د بل چا په فکر اغېز اچوي او د بل چا فکر د يو بل چا په فکر اغېز اچوي، چې په پايله کې يې بيا متوازنه پرېکړه را بهر کېږي، په دې اړه امام سرخسي وايي: «**ويتبين بهذا أنه إنما كان يستشيرهم لتقريب الوجوه وتحميس الرأي، على ما كان يقول**[77]**: المشورة تلقيح العقول**»[78]. له دې څخه دا څرګندېږي چې پيغمبر عليه السلام به د صحابه کرامو سره مشوره د دې لپاره کوله چې اراء او نظريات سره را نږدې کړي او نظر پوخ شي، ځکه چې ويل به يې چې په مشوره کې عقلونه په خپلو کې سره يو د بل څخه اغيزمن کېږي. د افکارو پخول او د بېلابېلو نظرياتو يو د بل سره را نږدې کېدل د مجلس په داخل کې د مناقشې پرته ممکن نه دي، نو دې هدف ته د رسېدو لپاره اړينه ده چې مشوره به په فردي توګه نه وي بلکې د مجلس په دننه کې به وي.

بالکل همدا خبره ابن مازة البخاري هم کوي، وايي: «**ولأن بالمشاورة تجتمع الآراء، وظهور الحق عند اجتماع الآراء أَبْيَنُ، ولهذا قيل: في المشاورة تلقيح العقول**»[79]. د مشاورت په تر سره کولو نظريات سره را يوځای کېږي (را نږدې کېږي) او په يوه مسئله کې د نظرياتو د نږدې والي يا يووالي په پايله کې حق په ډېر ښه توګه را څرګندېږي، له همدې امله ويل شوي دي: په مشوره کې عقلونه يو د بل څخه په افکارو کې اغيزمنېږي.

نو لنډه دا شوه چې شورا بايد د مجلس په صورت کې سرته ورسېږي، په دې معنی که د شورا لپاره مجلس شتون هم ولري او د هغې مجلس د غړو څخه په فردي توګه نظر واخيستل شي، نو دا کار درست نه دی او په دې توګه د شورا مقصد نه پوره کېږي، همدا خبره امام ابوبکر بن العربي په صراحت سره کوي، وايي:«وقال بعضُ المؤلفين: "**لا تُشَاوِرِ الجماعة، وشَاوِرْ كل واحد على حِدتِه**" «**قال الإمام الحافظ رضي الله عنه**[80]**: هذا خطأٌ على الإطلاق، الغالب أن يُشَاوَرَ الكُلُّ في الجماعة**»[81]. يو مؤلف وايي: د يوې مجموعې سره د په مجموعي توګه مشوره مه کوه، بلکې د هر يو سره بېله بېله مشوره وکړه. په دې باندې پخپله ابوبکر بن العربي رد کوي، وايي: امام حافظ ابوبکر بن العربي وايي: دا په مطلق ډول غلطه خبره ده، راجح خبره همدا ده د ټولو سره بايد د مجموعې په شکل مشاورت وشي.

پنځم: د شورا په مجلس کې بايد د يو طبيعت خلک را ټول نه کړی شي، ځکه که د يو تخصص، د يو طبيعت او مسئلو ته د يو لرليد له زاويې څخه کتونکي خلک د شورا په مجلس کې را ټول کړی شي د شورا مقصد نه تر سره کېږي، ځکه دوی به په افکارو او نظرياتو کې يو د بل کاپي وي، نه به د مناقشې اړتيا وي او نه به د افکارو د تبادلې په نتيجه کې افکار غني کېږي او نه به د اختلاف په موجوديت کې تکامل ته رسېږي، له همدې امله امام شافعي رحمه الله وايي: «**ويَجْمَعُ المخْتَلِفِين؛ لأنّه أشَدُّ لتَقَصِّيه العِلْمَ، ولكَشْفِ بَعْضِهم على بَعْضٍ**»[82]. په مجلس کې به د مختلفو

---

[76] - تفسير الماتريدي المسمى (تأويلات أهل السنة) ابو منصور ماتريدي مخکينی مصدر. ج ۸ ص ۱۱۳- ۱۱۴.

[77] - په دې عبارت مې اثر پيدا نه کړ.

[78] - اصول السرخسی، مخکينی مصدر، ج ۲ص ۹۴.

[79] - المحيط البرهاني في الفقه النعماني (برهان الدين بن مازة) مخکينی مصدر. ج ۸ ص ۱۲.

[80] - يقصد نفسه

[81] - سراج المريدين في سبيل الدين، ابن العربي مخکينی مصدر. ج ۳ ص ۳٦۰.

[82] - المختصر من علم الشافعي ومن معنى قوله المعروف ب(مختصر المزنى) تأليف: أبو إبراهيم إسماعيل بن يحيى المزني (ت 264 هـ)، تصحيح وتعليق: أبي عامر عبد الله شرف الدين الداغستاني، ومعه: مقدمات منهجية بين يدي المختصر للإمام المزني، وملحق: كتاب الأمر والنهي على معنى الشافعي رحمه الله من مسائل المزني رضي الله عنه، برواية أبي إسحاق إبراهيم بن إسحاق عنه، چاپوونکې اداره: دار مدارج للنشر – الرياض، لومړی چاپ، 1440 هـ - 2019 م. ج ۲ ص ٦۲۸.

نظریاتو خلک را ټولوې، ځکه دا په دې دلالت کوي چې په مجلس کې د داسې خلکو را ټولېدل د علم په را جمع کولو کې تر هر څه زيات مؤثر گام دی اود شورا په مجلس کې د مختلفو او اختلاف درلودونکو خلکو را ټولېدل په خپل منځونو کې یو د بل د نظریاتو د ښه رابرسېره کېدو وسیله ده او همدا په حقیقت کې د مشورې او په شورا کې د مناقشې ګټه او مقصد هم دی، د امام شافعي رحمه الله دا خبره ابن القاص تشریح کړی ده، وایي: «**وقال الشافعي: يشاور أهل العلم ويتحرى أن يجمع المختلفين. لأنه أشعر لتقضيه العلم، ولكشف بعضهم عن بعض. فيعيب بعضهم قول بعضٍ حتى يتبين له أصح القولين**»[83]. امام شافعي وایي: د علم د خاوندانو (د هر فن د عالمانو سره به په هغه خپل فن کې) سره به مشوره کوي، کوښښ به دا کوې چې د مختلفو نظریاتو خلک را ټول کړې، ځکه دا د دې څرګندونه کوي چې دا (مشوره کوونکی) د علم په لټه کې دی او (د اختلاف نظر درلودونکي خلک به ځکه په مجلس کې را ټولوې) ځکه چې دوی یو د بل افکار ښه را څرګندوي، ځکه هر یو به د بل په نظر نقد کوي او ددې په پایله کې به ورته تر ټولو صحیح نظر معلوم شي. کومه خبره چې ابن القاصکوي دا بالکل څرګنده خبره ده، کله چې د اهل فن په منځ کې مناقشه کېږي، انسان د هر چا د نظر بنسټ درک کولی شي او په پایله کې ښې او مناسبې پایلې ته رسېدلی شي.

په پورته ډول د شورا د سرته رسولو مقاصد

په دې کیفیت باید ځکه شورا سرته ورسېږي، چې په همدې توګه د شورا د تطبیق او سرته رسولو له لارې موږ د شورا شرعي مقاصد لاسته راوړلی شو، دا مقاصد او موخې کومې دي؟ دلته يې په لنډ ډول يادونه کوو:

لومړی: سمو پرېکړو ته رسېدل او د سلیقې او مزاجیت پر بنسټ د پرېکړو کولو مخنیویاو دې ته د پای ټکې ایښودل چې څوک د فردي مزاج پر بنسټ د ټول هېواد او ټولې ټولنې د اداره کولو هڅه وکړي. لکه مخکې یې چې یادونه وشوه شورا په هغه څه کې سرته رسېږي چې د اجتهاد ډګر وي، په اوسنۍ زمانه کې مورږ ځو ډوله مسئلې لرو چې اجتهادي نظر (د حنفي مذهب په اصولو کې دننه اجتهاد ته چې دې ته اجتهاد في المذهب وایي) ته اړتیا لري، چې تفصیل یې د شورا د ډګر په مبحث کې ترسره شو، دې ډول اجتهاد ته اړتیا شته خوپه اوسنۍ زمانه کې داسې څوک شتون نه لري چې په ځانته ځان د دې ډول اجتهاد اهليت ولري او د علم او معرفت داسې مرتبې ته رسېدلی وي چې هغه د دې اجتهادي مسئلو په اړه په ځانته ځان او د خپل شخصي اجتهاد په پایله کې تر ټولو درستې او سمې پرېکړې ته ورسېدلی شي او بل داسې مجتهد هم نشته چې له هغه څخه په هر قضیه کې فتوا واخیستل شي، نو حاکم، پادشاه او د هېواد مشران اړ دي چې د مشورې او شورائیت څخه کار واخلي تر څو د هرې مسئلې په اړه صحیح او درست نظر خپل کړی شي، همدا راز ډېرې داسې اداري او ټولنیزې مسئلې شته چې د هېواد، ملت او ولس ګټې او مصلحتونه ور پورې تړلې وي، په دې اړه صحیح پرېکړې او درست تصمیم نیولو ته اړتیا ده او دا هغه وخت کېدلی شي چې په پورته کیفیت شورائیت او مشوره سرته ورسېږي او که دا کار ونشي، نو پرېکړې به نادرستې وي، سلیقه او مزاج به حاکم وي او فردي مزاج به د هېواد قانون او نظام وي او دا ټول به د اسلام تر نامه لاندې او د مشرانو د اطاعت تر عنوان لاندې سرته رسېږي، خو د تصمیم نیولو مرحله د اطاعت مرحله نه ده، بلکې هغه د مناقشې او نظر د څرګندولو مرحله ده.

دویم: په ټولنه کې یووالی او همغږي رامنځته کول، د شورا د مقاصدو څخه یو مقصد دا هم دی چې په ټولنه کې یووالی او همغږي رامنځته شي، ځکه کله چې پرېکړه وشي او ټول خلک په خپل قناعت او خپله خوښه د هغه پرېکړې تر شا ودرېږي دا د ټولنې په یووالي او همغږۍ دلالت کوي، خو که پرېکړه وشي او هغه په ټولو خلکو په زور عملي کېږي، پرېکړه به عملي شي، خو د ټولنې یووالی او همغږي له منځه ځي او په پرېکړو باندې قناعت هغه وخت رامنځته کېږي چې کله د داسې یو مجلس له لورې سرته ورسېږي چې خلک ورته د خپل نماینده مجلس په سترګه وګوري، داسې یو مجلس وي چې ټولو او یا هم زیاتو خلکو ته د منلو وړ خلک په کې وي او په هغه توګه جوړ شوی وي چې په تیرو کرښو کې مو ولوستل.

دریم: د شورا یو مقصد دا هم دی چې د هېواد، ټولنیزو مسئلو او ستونزو په اړه پرېکړې په حقیقي توګه د حاکم د خوښۍ او نا خوښۍ تابع نه وي بلکې د ټولنې واقعي ګټې او زیانونه یې معیار وي او شخصي غوښتنې او ګټې د حاکمپر پرېکړو اغېز ونلري، همدا راز د شورائیت یو ستر هدف دا هم دی چې د حاکم د استبداد، دیکتاتوری، ځان محوری، ظلم او د نورو خلکو په حقوقو د تیري مخه ونیسي او دا ځکه چې کله د حاکم شخصي سلیقه، فردي خوښي او نا خوښي حاکمه شي، نو هلته بیا خلک ځان د حاکم د مزاج تابع ګڼي او دې کار ته ډېر خلک اماده نه

[83] - أدب القاضي، تأليف: أبو العباس أحمد بن أبي أحمد الطبري المعروف بابن القاص (ت 335 هـ)، تحقيق: د. حسين خلف الجبوري [ت 1444 هـ]، چاپوونکې اداره: مكتبة الصديق - المملكة العربية السعودية/الطائف، لومړی چاپ، کال 1409 هـ - 1989 م. ج ۱ ص ۱۷۳.

دي، همدا راز د واقعي شورائيت په غياب کې استبداد، ديکتاتوري، ظلم، د خلکو د حقوقو له منځه تلل رشد کوي اواستبداد يو لوی ټولنيز مرض دی، په هره ټولنه کې چې رامنځته شي ټولنه تباه کوي او له منځه يې وړي، د شورائيت ځخه دا مقاصد هغه وخت لاسته راتللی شي چې په هغه کيفيت سره سرته ورسېږي چې مخکې ورته اشاره وشوه.

څلورم: په درست ډول د شورائيت د تطبيق او د سرته رسولو په پايله کې په ټولنه کې د آزادۍ فضاء رامنځته کېږي، همدا راز د شورائيت په پايله کې په ټولنه کې د نوښتګرۍ فضا رامنځته کېږی، لکه د رسول الله صلی الله علیه وسلم په وخت کې همدا راز د حضرت عمر بن الخطاب او نورو خلفای راشدينو په زمانه کې چې کومه فضا حاکمه وه، هر چا هره قضيه مطرح کولی او مناقشه کولی شوه او دا کار هغه وخت کېږي چې شورا د هغه آدابو سره سمه تطبيق شي چې مخکې مو ورته اشاره درلوده، خو که واقعي شورا تطبيق نه شي، نو بيا شورا يوازې نوم پاتې کېږي چې روح او حقيقت نه لري او د آزادۍ هغه فضا چې د يوې اسلامي ټولنې ځانګړتيا ده نه رامنځته کېږي.

پنځم: د شورا د مقاصدو ځخه يو مقصد دا هم دی چې هر چا ته خپل حق ورسېږي او د ظلم او د خلکو په حقوقو د تيري مخنيوی وشي، په ځانګړې توګه چې کله د ټولنيزو مسئلو په اړه پرېکړې په شورا کې کېږي چې يو لور يې عام ولس او خلک وي او بل لوري يې حکومت او نظام وي، که په داسې حالت کې شورا په هغه توګه چې مخکې ورته اشاره وشوه تشکيل نه شي، نو ستونزمنه ده چې هر چا ته دې د هغوی حقوق وسپارل شي، په دې حالت کې به د يو لوري ګټې په نظر کې نيول کېږي او بل لور به محروم پاتې کېږي او عدالت او انصاف به نه متحقق کېږي.

شپږم: د شورا يو بنسټيز مقصد دا هم دی چې بدګومانۍ له منځه وړي، ځکه ټولې مسئلې د يو ځانګړي ميکانيزم لاندې تر څېړنې لاندې نيول کېږي، بيا نو هيچا سره دا بدګوماني نه پاتې کېږي چې دا پرېکړه چا او څرنګه وکړه؟ او د کوم مصلحت پر بنسټ پرېکړه وشوه؟ خو دا هدف او مقصد هغه وخت لاسته را تللی شي چې د شورا مجلس د هغه اصولو سره سم تشکيل شي او پر مخ يوړل شي چې مخکې ورته اشاره وشوه، ځوک دې دا نه وايي چې ټولې مسئلې بايد د اعتماد په فضاء کې پرمخ ولاړې شي او خلک بايد د مشرانو په اړه بدګوماني ونه کړي، ځکه په انساني ټولنو کې کارونه يوازې په اخلاقي توصيو باندې مخ ته نه ځي، بلکې د ستونزو د مخنيوي لپاره هغه لارې چارې سنجول او عملي کول په کار دي چې ستونزې له منځه وړي.

اووم: د پرېکړو په بدو پايلو مرتبېدونکي مسؤوليت توزيع کېدل، کله چې نا درستې فيصلې‌پرېکړې وشي او يا هم پرېکړې درستې وي، خو حالات داسې راشي چې د توان ځخه وتلی وي او په هغو پرېکړو بدې پايلې مرتبې شي، نو که پرېکړې په شخصي شکل سرته رسېدلې وي، د هغوی د بدو پايلو ځخه هر ځوک ځان بري ګڼي او يوازې د هغه چا پر غاړه وراچول کېږي چېهغه پرېکړه چا کړې وي، په دې توګه هغه د شديد فشار لاندې راځي او د هغه په اړه بيا د خلکو تصور هم بدلېږي او د يو ناکام حاکم په څېر په ټولنه کې معرفي کېږي، خو که پرېکړې په شورا کې شوې وي، نو ټول هغه خلک چې د شورا غړي دي او يا يې د شورا د غړو په انتخاب او ټاکنه کې رول لوبولی وي، دوی ټول ځانونه په دې پايلو کې شريک بولي او په دې توګه دا مسؤوليت توزيع کېږي او يو تن ته نه متوجه کېږي، خو دا په هغه صورت کې چې شورا په واقعي توګه لکه مخکې چې ورته اشاره وشوه جوړه شوې وي او په سمه توګه خپل کار پرمخ يوسي.

د دې شورا د پرېکړو منل لازمي دي که نه؟

يو د هغه مسئلو ځخه چې خلک يې په اړه په غلط فهمۍ کې پراته دي، همدا قضيه ده، يو شمېر خلک په ډېر تاکيد سره دا خبره کوي چې شورا معلمه ده، ملزمه نه ده، په دې معنی چې د شورا د مجلس پرېکړې يوازې همدومره حيثيت لري چې حاکم، مسؤول او مشوره غوښتونکی جهت پرې خبر شو او بس، هغه هيڅ الزامي حيثيت نه لري، يو شمېر معاصر ليکوالان دا نظر پخوانيو علماوو ته منسوبوي، په حقيقت کې دا نسبت درست نه دی، بلکې دلته يو ډول غلط فهمي شتون لري، کومو علماوو چې د شورا پايلې الزامي نه دي بللي هغه په يو ځانګړي حالت کې الزامي نه دي بللي، په عامه توګه زموږ فقهاء د شورا د الزاميت خبره کوي، په کومو حالاتو کې چې د شورا پايلې الزامي نه دي بلل شوي هغه يو د رسول الله صلی الله علیه وسلم لپاره د شورا پايلې دي، هغه الزامي نه دي بلل شوي او بل د يو مجتهد لپاره، د رسول الله صلی الله علیه وسلم خبره خو څرګنده ده، ځکه که هغه د بل چا د خبرو په منلو ملزم شي، نو دا د هغه د منصب سره په تناقض کې قرار لري، ځکه پيغمبر عليه السلام د دې لپاره رالېږل شوی دی چې خلک د هغه اطاعت وکړي او که هغه د بل چا د خبرو په منلو ملزم شي، نو دا خو مطيع (د بل چا اطاعت کوونکی) شو چې دا سم کار نه دی.

همدا راز مجتهد هم په خپل اجتهاد باندې په عمل کولو ملزم دی او د بل مجتهد تقليد ورته نادرست دی، نو که د مشوره کوونکو خبره ومني نو د بل چا د اجتهاد په منلو به ملزم شي چې دا د هغه اصولي قضيې مخالفت دی. دا خو په لنډ ډول د دې قضيې په اړه خبره وه، خو دا خبره لږ په تفصيل سره څېړلو ته اړتيا لري، چې په دې مبحث کې همدا خبره په تفصيل سره څېړو، د شورا بېلابېل حالتونه دي او د هر حالت حکم د

الزاميت په لحاظ له بل حالت سره توپير لري، دا حالات څه دي؟ او په دې کې د شورا د پايلو د الزاميت او عدم الزاميت حکم څه دی، همدا قضيه په لاندې کرښو کې لږ په تفصيل سره بيانوو:

لومړی حالت: مشوره اخېستونکی پخپله پيغمبر عليه السلام وي

لومړی حالت دا دی چې مشوره اخيستونکی رسول الله صلی الله عليه وسلم وي او مشوره ورکوونکي مجتهدين صحابه کرام وي او په طبيعي توگه به د مشورې اړونده مسئله داسې مسئله وي چې په هغې کې به وحې شتون نه لري، ځکه د وحې په موجوديت کې اجتهاد نشته، نو مشوره هم په کې نشته (چې دا قضيه مخکې په تفصيل سره ياده شوه) نو په دې حالت کې له دې امله چې رسول الله صلی الله عليه وسلم د ټولو مجتهدينو سردار دی او په مجتهد باندې د مجتهد اطاعت لازم نه دی، نو رسول الله صلی الله عليه وسلم د مشورې پر پايلو ملزم نه و، خو هيڅکله هم داسې نه دي شوي چې په غير منصوصې مسئلو کې يې د مشورې پايلې مسترد کړې وي.

سره له دې چې رسول الله صلی الله عليه وسلم به د شورا په پايلو ملزم نه و، خو د پيغمبر عليه السلام تعامل داسې پاتې شوی دی چې د شورا په پايلو به يې عمل کاوه، په دې اړه موږ ډېر تصريحات لرو اصول سرخسي کې وايي: (**ولا معنى لقول من يقول: إنه إنما كان يستشيرهم في الأحكام لتطييب نفوسهم، وهذا لأن فيما كان الوحي فيه ظاهرا معلوما ما كان يستشيرهم، وفيما كان يستشيرهم، الحال لا يخلو إما أن كان يعمل برأيهم أو لا يعمل، فإن كان لا يعمل برأيهم، وكان ذلك معلوما لهم فليس في هذه الاستشارة تطييب النفس ولكنها من نوع الاستهزاء وظن ذلك برسول الله (ص) محال، وإن كان يستشيرهم ليعمل برأيهم...ويتبين بهذا أنه إنما كان يستشيرهم لتقريب الوجوه وتحميس الرأي، على ما كان يقول: المشورة تلقيح العقول وقال: من الحزم أن تستشير ذا رأي ثم تطيعه**»[84].

د هغه چا (دا خبره امام شافعي رحمه الله کړې ده او امام سرخسي دا خبره نقدوي) خبره هيڅ معنی نه لري چې وايي: پيغمبر عليه السلام د صحابه کرامو سره د هغوی د خوشحالولو لپاره مشوره کوله (او په مشوره باندې يې عمل نه کاوه) او دا ځکه چې په کومو مسئلو کې به چې ښکاره او معلومې وحې شتون درلود په داسې مسئلو کې به پيغمبر عليه السلام د چا سره اصلاً مشوره نه کوله (ځکه په وحې به يې عمل کاوه) او په کومو مسئلو کې به يې چې د صحابه کرامو سره مشوره کوله، دا مسئلې د دوو حالتونو څخه خالي نه وې، يا به يې د هغوی په نظر او رای عمل کاوه يا به يې پرې عمل نه کاوه، نو که عمل يې نه کاوه او دا خبره صحابه کرامو ته معلومه هم وه، نو په دې ډول مشوره اخيستلو کې خو د هغوی خوشحاله کول نه دي، بلکې دا خو يو ډول استهزاء او د خلکو مسخره کول دي او داسې گومان هم د رسول الله صلی الله عليه وسلم په اړه محال دی (چې هغوی دې خلک مسخره او توهين کړي). نو دا ثابته شوه چې پيغمبر عليه السلام د صحابه کرامو سره مشوره د دې لپاره کوله چې د هغوی په نظر عمل وکړي. له دې څخه څرگنده شوه چې رسول الله صلی الله عليه وسلم د صحابه کرامو سره ددې لپاره مشوره کوله چې نظريات سره رانږدې کړي، خبره او نظر پوخ کړي، ځکه پيغمبر عليه السلام به ويل: مشوره په افکارو باندې د عقلونو د تغذيې لامل گرځي او ويل به يې: د عقلمندۍ خبره دا ده چې د يو صاحب نظر انسان سره مشوره وکړې او بيا يې خبره ومنې.

د امام سرخسي د دې عبارت څخه معلومېږي چې پيغمبر عليه السلام په قطعي توگه د صحابه کرامو په مشورو عمل کولو او دا د رسول الله صلی الله عليه وسلم په ټول ژوند کې يوه بارزه نقطه ده چې هيڅکله يې هم مشوره نه ده غورځولې، همېشه يې په مشوره عمل کړی دی، خو د مشورو په منلو او د شورا په پايلو ملزم نه و، ځکه دا الزام د هغه د منصب د غوښتنو سره په ټکر کې وه.

دويم حالت: مشوره اخېستونکي او مشوره ورکوونکي ټول مجتهدين وي

دويم حالت دا دی چې مشوره اخيستونکی هم مجتهد وي او مشوره ورکوونکي هم مجتهدين وي، په داسې مشوره کې څو احتمالات ممکن دي:

اول: که د ټولو نظر يو وي، نو دا د اجماع په څېر يو حالت دی، حاکم او قاضي په هغه بايد عمل وکړي او د شورا پايلې په دې حالت کې ملزمې دي او په دې کې د هيچا اختلاف نشته.

دويم: که د مشوره ورکوونکو ترمنځ اختلاف و او يا د مشوره ورکوونکو او حاکم او يا قاضي ترمنځ اختلاف و، نو په دې حالت کې دفقهاوو د وينا سره سم د امام ابوحنيفه رحمه الله مذهب دا دی چې د شورا په پايلو ملزم نه دی، بلکې د خپل اجتهاد سره سم چې څه ورته سم ښکاره شي هماغه دې انتخاب کړي او پرېکړه دې پرې وکړي، په دې حالت کې نه مشرولۍ ته اعتبار شته او نه د مخالفينو زياتوالي ته اعتبار شته[85]، خو د امام محمد رحمه له نظره د مخالفينو د شمېر زياتوالي ته اعتبار شته دی، په دې معنی که يو لور ته زيات شمېر خلک وو د هغوی په نظر بايد

---

84 - أصول السرخسي، مخکينی مصدر، ج ۲ ص ۹۴.

85 - د دې قضيې تفصيل وروسته راځي، کثرت ته عدم اعتبار په مطلق ډول امام ابو حنيفه رحمه الله ته منسوبول صحيح نه دي، په ځانگړې توگه په غير مجتهدينو کې کثرت د تقويت لامل گرځي، ځکه د غير مجتهد قول مستقل دليل نه دی، او کله چې کثرت د تقويت لامل وگرځي په هغه ځای کې کثرت ته اعتبار شته دی.

پرېکړه وشي. که د سيمې د علماوو سره د مشورې په پايله کې قضيه پرېکړه نه شوه، نو په کار ده چې د نورو سيمو علماوو سره مشوره وکړي او هلته هم په همدې توګه تعامل وکړي، يعنې د هغوی اجتهادات هم دې باندې الزامي نه دي.

امام ابن مازة الحنفي البخاري همدا خبره کوي، وايي: «**فإذا شاورهم، واتفق رأيه ورأيهم على شيء، حكم به؛ لأنه لما اتفق رأيه ورأيهم صار ذلك كالإجماع، والإجماع من جملة الحجج، وإن وقع الاختلاف بين هؤلاء الذين شاورهم، نظر إلى أقرب الأقاويل عنده من الحق، وأمضى على ذلك باجتهاده، إذا كان من أهل الاجتهاد، ولا يعتبر في ذلك كبر السن، ألا ترى أن عمر رضي الله عنه كان شاور ابن عباس رضي الله عنهما، وكان يقول له: «غص يا غوّاص»، وكان يأخذ بقوله وعمر كان أكبر سناً منه، وكذلك لا يعتبر كثرة العدد، فالواحد قد يوفق للصواب ما لا يوفق الجماعة، ... وينبغي أن يكون ههنا قول أبي حنيفة رحمه الله، أما على قول محمد رحمه الله يعتبر كثرة العدد على ما مر قبل هذا، وإن لم يقع اجتهاده على شيء، وبقيت الحادثة مختلفة ومشكلة عليه، كتب إلى فقهاء غير المصر الذي هو فيه،... فإن اتفق الذين كتب إليهم القاضي على شيء ورأي القاضي يوافق رأيهم، وهو من أهل الرأي والاجتهاد، مضى ذلك برأيه، وإن اختلفوا أيضاً فيما بينهم نظر إلي أقرب الأقوال عنده من الحق، إذا كان من أهل الاجتهاد**»[86]. کله يې چې مشوره وکړه او د قاضي او حاکم نظر او رأي د مشوره ورکوونکو مجتهدينو سره يو شانته و، نو حاکم بايد د هماغې نظر پر بنسټ پرېکړه وکړي، ځکه کله چې د دوی ټولو نظر سره يو شانته شو، نو دا د اجماع حيثيت لري او اجماع شرعي دليل دی، خو که د دوی (چا سره يې چې مشوره کړې وي) ترمنځ اختلاف رامنځته شوبيا دې د دوی په نظرياتو کې چې کوم ورته حق ته نږدې ښکاره شو هماغه دې د خپل اجتهاد پر بنسټ غوره کړي او پرېکړه دې پرې وکړي، که د اجتهاد اهليت په کې و، په دې کې د مشرولی اعتبار نشته (يعنې که له ده سره څوک مخالف و او د هغه عمر له ده څخه زيات و، هغه ته به نه ګوري، بلکې په خپل اجتهاد به عمل کوي) حضرت عمر رضي الله عنه د ابن عباس رضي الله عنهما سره مشوره کوله او ورته يې ويل: (غص يا غواص)[87] او د هغه مشوره به يې منله او عمر رضي الله عنه د هغه څخه په عمر کې زيات و، همدا راز د شمېر زياتوالي ته هم اعتبار نشته (چې که يو لور ته زيات شمېر کسان وي هغه ته دې ترجيح ورکړي، داسې به نه کوي) ځکه ځينې وخت يو شخص ته الله پاکحق ته د رسېدو توفيق ورکوي چې ډېرو ته يې نه ورکوي. په کار دا ده چې دا د امام ابو حنيفه مذهب وي او د امام محمد په مذهب د شمېر زياتوالي ته اعتبار شته (په کثرت باندې ترجيح درست کار دی) لکه مخکې يې چې يادونه وشوه.

که حاکم او قاضي د خپل اجتهاد په پايله کې کومې پايلې ته ونه رسېدل او مسئله همداسې ناڅرګنده او اختلافي پاتې شوه، نو د نورو ښارونو او سيمو علماوو ته دې خط وليږي (د نورو سيمو د علماوو سره دې مشوره وکړي، مخکې د دې مشورې يوازينی لاره د خط لېږل و، اوس خو بې شمېره لارې دي) که هغوی ورته اتفاقي دريځ راولېږه او د قاضي نظر هم د هغوی سره يو شانته و او ده پخپله د اجتهاد اهليت درلود (مجتهد و) نو د خپل اجتهاد پر بنسټ دې په همدې اتفاقي نظر پرېکړه وکړي او که د نورو سيمو علماوو ورسره هم اختلاف درلود، نو بيا دې د هغوی د مذهبونوڅخه هغه مذهب غوره کړي چې د ده له نظره حق ته ډېر نږدې وي، خو په دې شرط چې دا قاضي، حاکم او مجتهد وي.

د دې لنډيز دا دی چې مجتهد مشوره اخيستونکی د مشورې په پايلو ملزم نه دی، يعنې شورا د دې لپاره ملزمه نه ده، خو د دې مفهوم مخالف دا دی چې غير مجتهد د شورا په پايلو ملزم دی، او مفهوم مخالف د احنافو له نظره په شرعي نصوصو کې حجت نه دی، د نصوصو څخه پرته په نورو ځايونو کې حجت ګڼل کېږي، د مجتهد لپاره د شورا پايلې ملزمې نه دي ځکه په اصول فقه کې چې د جمهورو علماوو کوم مذهب بيانېږي هغه دا دی چې مجتهد ته د بل چا تقليد کول جواز نه لري، نو که دا مشوره اخيستونکی مجتهد خپل نظر پرېږدي او د نورو مجتهدينو نظر واخلي، نو دا به د هغوی تقليد کول وي چې دا کار درست نه دی، همدا خبره لږ وروسته په صراحت سره کوي، وايي: «**وإن كان القاضي شاور قوماً من أهل الفقه، فاتفقوا على شيء، ورأي القاضي بخلاف رأيهم، لا ينبغي للقاضي أن يترك رأي نفسه، ويقضي برأيهم، لأن عنده أن هؤلاء على الخطأ، ولا متابعة في الخطأ**»[88]. که قاضي (چې مجتهد وي) د فقهاوو (مجتهدينو) سره مشوره وکړه او هغوی په يو حکم باندې متفق شول او پخپله د قاضي نظر د هغوی د نظر خلاف و، نو قاضي ته په کار نه ده چې خپل نظر پرېږدي او د هغوی په نظر پرېکړه وکړي، ځکه د هغه له نظره د هغه مخالف نظر درلودونکي په خطا باندې دي او په غلطۍ کې د چا پسې تګ نشته.

همدا خبره له ده څخه دمخه نور ټول فقهاء کوي، په دوی کې د امام سرخسي دا عبارت لولو، هغه وايي:«**فَإِنْ أَشْكَلَ عَلَيْهِ شَاوَرَ رَهْطًا مِنْ أَهْلِ الْفِقْهِ فِيهِ، وَكَذَلِكَ إنْ لَمْ يَكُنْ مِنْ أَهْلِ الِاجْتِهَادِ فَعَلَيْهِ أَنْ يُشَاوِرَ الْفُقَهَاءَ؛ لِأَنَّهُ يَحْتَاجُ إلَى مَعْرِفَةِ الْحُكْمِ لِيَقْضِيَ بِهِ، وَقَدْ عَجَزَ عَنْ إدْرَاكِهِ بِنَفْسِهِ فَلْيَرْجِعْ إلَى مَنْ يَعْرِفُ ذَلِكَ كَمَا إذَا احْتَاجَ مَعْرِفَةَ قِيمَةِ شَيْءٍ فَإِنْ اخْتَلَفُوا فِيهِ نَظَرَ إلَى أَحْسَنِ أَقَاوِيلِهِمْ وَأَشْبَهِهَا بِالْحَقِّ فَأَخَذَ بِهِ كَمَا بَيَّنَّا عِنْدَ اخْتِلَافِ الصَّحَابَةِ - رِضْوَانُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ - إلَّا أَنَّ هُنَا إنْ رَأَى خِلَافَ رَأْيِهِمْ فَإِنْ اسْتَحْسَنَ وَأَشْبَهَ الْحَقَّ قَضَى بِذَلِكَ؛ لِأَنَّ إجْمَاعَهُمْ لَا يَنْعَقِدُ بِدُونِ رَأْيِهِ**

---

86 - المحيط البرهاني في الفقه النعماني، برهان الدين ابن مازة، مخکينی مصدر. ج ۸ ص ۱۲.

87 - غوّاص، په بحر او اوبو کې غوپه وهونکي ته وايي، يعنې د معناګانو په بحر کې غوپه وهونکيه ژور په کې ولاړ شه.

88 - المحيط البرهاني في الفقه النعماني مخکينی مصدر ج ۸ ص ۱۳.

وَهُوَ وَاحِدٌ مِنْهُمْ، وَلِأَنَّ رَأْيَهُ أَقْوَى فِي حَقِّهِ مِنْ رَأْيِ غَيْرِهِ فَلَوْ قَضَى بِرَأْيِهِ كَانَ قَاضِيًا بِمَا هُوَ الصَّوَابُ عِنْدَهُ. وَإِذَا قَضَى بِرَأْيِ غَيْرِهِ كَانَ قَاضِيًا بِمَا عِنْدَهُ أَنَّهُ خَطَأٌ وَقَضَاؤُهُ بِمَا عِنْدَهُ أَنَّهُ هُوَ الصَّوَابُ أَوْلَى، وَإِنْ لَمْ يَكُنْ مِنْ أَهْلِ اجْتِهَادِ الرَّأْيِ لِيَخْتَارَ بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ نَظَرَ إلَى أَفْقَهِهِمْ عِنْدَهُ وَأَوْرَعِهِمْ فَقَضَى بِفَتْوَاهُ فَهَذَا اجْتِهَادٌ مِثْلُهُ وَلَا يُعَجِّلُ بِالْحُكْمِ إذَا لَمْ يَبِنْ لَهُ الْأَمْرُ حَتَّى يَتَفَكَّرَ فِيهِ وَيُشَاوِرَ أَهْلَ الْفِقْهِ؛ لِأَنَّهُ مَأْمُورٌ بِالْقَضَاءِ بِالْحَقِّ وَلَا يَسْتَدْرِكُ ذَلِكَ إلَّا بِالتَّأَمُّلِ وَالْمَشُورَةِ......»[89].

که حاکم او قاضي ته کومه مسئله واضحه او څرګنده نه وه، نو د فقهاوو د یو جماعت سره دې مشوره وکړي، همدا راز که قاضي او حاکم مجتهد نه و په هغوی هم د فقهاوو (مجتهدینو) سره مشوره لازم ده، ځکه دا غیر فقیه حاکم او قاضي د مسئلې د حکم پېژندلو ته اړتیا لري، تر څو د هغه سره سمه پرېکړه وکړي او پخپله د مسئلې د حکم د درک کولو څخه عاجز دی، نو باید چې داسې چا ته رجوع وکړي چې په دې حکم پوهېږي، بالکل د هغه چا په څېر چې د یو شي قیمت ورته معلوم نه وي، نو هغه چا ته مراجعه کوي چې د هغه په قیمت پوهېږي.

که دې فقهاوو (مجتهدینو) په خپلو کې سره اختلاف درلود، (او دا قاضي یا حاکم پخپله هم مجتهد او فقیه و) نو د دې مجتهدینو په نظرونو کې دې تر ټولو غوره او حق ته ډېر نږدې نظر انتخاب کړي او د هماغې پر بنسټ دې پرېکړه وکړي، لکه مخکې مو چې د صحابه کرامو د اختلاف په ضمن کې د دې یادونه وکړه.

خو که دې قاضي او حاکم (چې مجتهد وي) داسې نظر غوره کړ چې د دې مشوره ورکوونکو مجتهدینو د ټولو د نظر سره مخالف و او هغه یې د حق سره ډېر نږدې وګاڼه، نو په همدې (خپل نظر) دې پرېکړه وکړي، ځکه د دې مجتهدینو اجماع له دې (قاضي او حاکم) پرته نه منعقد کېږي، ځکه دا پخپله همد دوی (مجتهدینو) له جملې څخه دی، بله دا چې د ده خپل نظر د دې په حق کې د نورو مجتهدینو د نظرونو څخه ډېر قوي دی، نو کله چې په خپل نظر پرېکړه کوي، نو په هغه نظر به یې پرېکړه کړې وي چې د ده له نظره حق او صحیح دی او که د نورو مجتهدینو په مذهب پرېکړه وکړي، نو په دې حالت کې به یې په داسې مذهب پرېکړه کړې وي چې د ده له خپل نظره هغه خطا او غلط دی، نو کوم مذهب چې د ده له نظره صحیح دی په هغه باندې ورته پرېکړه بهتره او ښه ده او که دا حاکم او قاضي مجتهد نه و او مشوره او فتوا ورکوونکي مجتهدین وو، نو بیا د هغوی څخه د هغه چا مذهب او نظر غوره کړي چې دده له نظره ډېر فقیه او ډېر تقوا لرونکی وي او د هغه په فتوا دې پرېکړه وکړي، ځکه همدا د غیر مجتهد اجتهاد بلل کېږي، خو تر هغه وخته پورې به په پرېکړه کې عجله نه کوي تر څو چې ورته مسئله بالکل واضحه شوې نه وي، تر څو په مسئله کې ښه فکر وکړي او د مجتهدینو فقهاوو سره مشوره وکړي، ځکه حاکم او قاضي په حق باندې په پرېکړه کولو مأمور دی او حق ته د تفکر او مشورې پرته رسیدل ممکن نه دي.

د امام سرخسي رحمه الله عبارت په دې اړه بالکل واضح دی چې د مشورې او فتوا د عدم الزامیت حکم د هغه فقیه او مجتهد لپاره دی چې پخپله د اجتهاد توان لري او په شرعي توګه د خپل اجتهاد له لارې صحیح او غلط سره جدا کولی شي او هغه حاکم او قاضي چې د اجتهاد توان نه لري هغه د تقلید څخه پرته بله لار نه لري، هغه هم باید د مجتهدینو فقهاوو سره مشوره وکړي او د هغوی له نظرونو څخه یو نظر غوره کړي او د هماغې سره سمه باید پرېکړه وکړي او دا به د هغوي تقلید وي.

همدا خبره علاء الدین کاساني هم کوي، چې د فقهاوو او مجتهدینو د شورا پایلې هغه چا باندې لازمې نه دي چې هغه پخپله مجتهد وي، که څوک مجتهد نه وي د هغه حکم دا نه دی، د هغه حکم تقلید دی، هغه وایي: «**وَإِنْ أُشْكِلَ عليه حُكْمُ الْحَادِثَةِ اسْتَعْمَلَ رَأْيَهُ في ذلك وَعَمِلَ بِهِ وَالْأَفْضَلُ أَنْ يُشَاوِرَ أَهْلَ الْفِقْهِ في ذلك فَإِنْ اخْتَلَفُوا في حُكْمِ الْحَادِثَةِ نَظَرَ في ذلك فَأَخَذَ بِمَا يُؤَدِّي إلَى الْحَقِّ ظَاهِرًا وَإِنْ اتَّفَقُوا على رَأْيٍ يُخَالِفُ رَأْيَهُ عَمِلَ بِرَأْيِ نَفْسِهِ أَيْضًا لِأَنَّ الْمُجْتَهِدَ مَأْمُورٌ بِالْعَمَلِ بِمَا يُؤَدِّي إلَيْهِ اجْتِهَادُهُ فَحَرُمَ عليه تَقْلِيدُ غَيْرِهِ لَكِنْ لَا يَنْبَغِي أَنْ يُعَجِّلَ بِالْقَضَاءِ ما لم يَقْضِ حَقَّ التَّأَمُّلِ وَالِاجْتِهَادِ وَيَنْكَشِفُ له وَجْهُ الْحَقِّ فإذا ظَهَرَ له الْحَقُّ بِاجْتِهَادِهِ قَضَى بِمَا يُؤَدِّي إلَيْهِ اجْتِهَادُهُ... هذا إذَا كان الْقَاضِي من أَهْلِ الِاجْتِهَادِ فَأَمَّا إذَا لم يَكُنْ من أَهْلِ الِاجْتِهَادِ فَإِنْ عَرَفَ أَقَاوِيلَ أَصْحَابِنَا وَحَفِظَهَا على الِاخْتِلَافِ وَالِاتِّفَاقِ عَمِلَ بِقَوْلِ من يَعْتَقِدُ قَوْلَهُ حَقًّا على التَّقْلِيدِ وَإِنْ لم يَحْفَظْ أَقَاوِيلَهُمْ عَمِلَ بِفَتْوَى أَهْلِ الْفِقْهِ في بَلَدِهِ من أَصْحَابِنَا**»[90].

که ورته د کومې مسئلې حکم واضح او څرګند نه و، نو پخپله دې اجتهاد وکړي او په هغه دې عمل وکړي او غوره خبره دا ده چې د فقهاوو (مجتهدینو) سره په دې اړه مشوره وکړي، که د هغوی نظرونو او مذهبونو په خپلو کې سره توپیر درلود، نو (مجتهد) قاضي او حاکم د خپل اجتهاد پر بنسټ هغه څه غوره کړي چې په راجحه توګه حق ته نږدې وي او که هغوی (مشوره کوونکي مجتهدین) په یو داسې نظر او مذهب متفق وو چې د دې قاضي او حاکم نظر د هغه خلاف و، نو په دې حالت کې به هم دا مجتهد قاضي او حاکم په خپل نظر او خپل مذهب پرېکړه کوي،

---

[89] - المبسوط، للامام السرخسي، مخکینی مصدر ج ١٦ ص٨٤.

[90] - بدائع الصنائع ج ۷ ص ۵. بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، تأليف: علاء الدين، أبو بكر بن مسعود الكاساني الحنفي الملقب بـ «بملك العلماء» (ت 587 هـ)، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، لومړی چاپ، کال 1327 - 1328 هـ. ج ۷ ص ۵.

ځکه دا په دې مأمور دی چې د خپل اجتهاد په پایلو عمل وکړي، نو د بل چا تقلید ورته حرام دی، خو دا ورته په کارنه ده چې په پرېکړه کولو کې عجله وکړي تر څو یې چې پوره فکر نه وي کړی، په بشپړ ډول یې اجتهاد نه وي کړی او حق ورته پوره نه وي څرګند شوی (پرېکړه به نه کوي) او کله چې ورته د خپل اجتهاد په پایله کې حق څرګند شو بیا دې د خپل اجتهاد د پایلو سره سمه پرېکړه وکړي، خو دا ټولې خبرې په دې حالت کې دي چې قاضي د اجتهاد اهلیت ولري، خو که د اجتهاد اهلیت یې نه درلود، نو که زموږ د فقهاوو (حنفي مذهب د امامانو) اقوال ورته معلوم وو او دا یې حفظ و چې په څه کې دوی اتفاق لري او په څه کې اختلاف، نو په دې حالت کې دې د تقلید په توګه په هغه قول عمل وکړي چې دې ته حق ښکاري او که د حنفي مذهب د امامانو اقوال یې حفظ نه وو، نو بیا دې د حنفي مذهب د فقهاوو (اهل فقه) په فتوا باندې عمل وکړي.

دا خو څرګنده شوه چې که په هغه وخت کې مجتهدین اهل فقه موجود وو، نو د هغوی په فتوا به عمل وکړي، خو که په هغه زمانه کې داسې فقهاوو شتون نه درلود، لکه په دې زمانه کې بیا به څه کوي، همدا راز که داسې مسئلې را پېښې شوې چې د فقهې په کتابونو کې نه دي څېړل شوي او نه یې په اړه په حنفي مذهب کې او نه په کوم بل فقهي مذهب کې احکام شتون لري او نه تر څېړنې لاندې نیول شوي وي، نو د دې ډول مسئلو په اړه به څه تګلاره غوره کوي، لکه په داسې حال کې قرار ولري چې موږ په کې قرار لرو؟ په دې اړه زموږ د فقهې مراجع ډېر بحث نه لري، موږ به دا حالات لږ وروسته بحث کړو.

مجتهد هم په یو صورت کې د شورا په پایلو ملزم بلل کېږي.

دا زموږ د فقهاوو عام نظر دی چې که حاکم مجتهد وي، نو په خپل نظر به پرېکړه کوي د شورا په پایلو ملزم نه دی، خو که مجتهد حاکم د خپل نظر په اړه په تردد کې واقع وي او یا هم نور فقهاء داسې وو چې د هغه له نظره د دلیل، حجت او قیاس په ډګر کې د هغه په نسبت قوي او غښتلي و، نو بیا ورته د خپل نظر څخه تنازل په کار دی او د نورو فقهاوو په خبره عمل په کار دی، په دې اړه امام محمد بن حسن شیباني د امام ابو حنیفه مذهب داسې نقل کوي، وایي:

«قلت: وتحب للقاضي إذا أشكل عليه الشيء أن يسأل عنه من هو أفقه منه؟ قال: نعم، أحب له ذلك، ولا يسعه إلا ذلك. قلت: أرأيت إذا أشار عليه الذي هو أفقه منه في نفسه بقضاء، وكان ذلك القضاء عند القاضي خطأ، وكان رأي القاضي غير ذلك، ورأيه عنده الصواب، هل ينظر إلى رأي غيره وهو يعلم أن ذلك الرجل أفقه منه؟ فقال: يقضي بقوله وبالذي أبصر من ذلك. قلت: أرأيت إن كان اتهم رأيه لفضل علم ذلك الرجل الذي هو أفقه منه في نفسه، فقضى بقول ذلك العالم وترك رأيه، هل ترجو أن يكون في سعة من ذلك؟ قال: نعم، هذا موسع عليه»[91].

ما د امام ابو حنیفه رحمه الله نه پوښتنه وکړه چې د قاضي لپاره ته دا خوښوې چې د کومې مسئلې حکم ورته څرګند نه وي، چې د داسې چا څخه پوښتنه وکړي چې له هغه څخه د فقاهت او علم په لحاظ زیات او قوي وي؟ وه یې ویل: هو، دا ورته زه خوښ ګڼم، بلکې له دې پرته بله چاره نه لري، همدا کار باید وکړي، ورته مې وویل: که هغه سړی چې له ده څخه زیات فقیه دی، ده ته د داسې پرېکړې مشوره ورکړه چې هغه پرېکړه او حکم پخپله د دې قاضي له نظره غلط و او د دې قاضي نظر د هغه د مشورې سره یو شانته نه و او خپل نظر ته یې د صحیح نظر په سترګه کتل، نو په دې حالت کې د هغه بل چا نظر مني په داسې حال کې چې دا پوهېږي چې هغه تر ده ډېر فقیه دی؟ نو امام ابو حنیفه وویل: په خپل نظر دې پرېکړه وکړي او په هغه څه چې هغه ته صحیح معلومېږي. ما وویل: که د هغه بل عالم چې له ده څخه زیات فقیه دی، د هغه د علم د فضیلت له امله د خپل نظر په اړه شکمن شو او د هغه په نظر یې پرېکړه وکړه او خپل نظر یې پرېښوده، ایا دا کار به ورته جواز ولري؟ امام ابو حنیفه رحمه الله وویل: هو، دا کار ورته جواز لري.

د امام محمد بن حسن شیباني خبره واضحه او څرګنده ده، که حاکم مجتهد وي او د نورو علماوو او مجتهدینو د نظر په مقابل کې په خپل نظر یو څه شکمن وي، نو خپل اجتهادي نظر هم باید پرېږدي او د نورو نظر غوره کړي، نو دا هغه حالت دی چې مجتهد هم په کې د شورا په پایلو د امام ابو حنیفه له نظره ملزم دی.

همدا خبره په لنډ عبارت کې علاء الدین حصکفي کوي، هغه وایي: **«وَإِذَا أَشْكَلَ عَلَيْهِ أَمْرٌ وَلَا رَأْيَ لَهُ فِيهِ شَاوَرَ الْعُلَمَاءَ وَنَظَرَ أَحْسَنَ أَقَاوِيلِهِمْ وَقَضَى بِمَا رَآهُ صَوَابًا لَا بِغَيْرِهِ إلَّا أَنْ يَكُونَ غَيْرُهُ أَقْوَى فِي الْفِقْهِ وَوُجُوهِ الِاجْتِهَادِ فَيَجُوزُ تَرْكُ رَأْيِهِ بِرَأْيِهِ ثُمَّ قَالَ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ مُجْتَهِدًا فَعَلَيْهِ تَقْلِيدُهُم وَاتِّبَاعُ رَأْيِهِمْ فَإِذَا قَضَى بِخِلَافِهِ لَا يَنْفُذُ حُكْمُهُ»**[92].

[91] الأصل چې په د امام محمد په مبسوط باندې شهرت لري، د امام محمد بن حسن شیباني ، مخکینی مصدر. ج ۷ ص ۱۹۰-۱۹۱.

[92] - رد المحتار على الدر المختار شرح تنوير الأبصار، مخکینی مصدر، ج ۵ ص ۳۶۲.

که د کومې مسئلې حکم ورته څرګند نه و، نو د علماوو سره دې مشوره وکړي او (که مجتهد و) نو د هغوی په مذهبونواو اقوالو کې دې فکر وکړي هر یو یې چې په نظر سم او صحیح و د هماغې سره سمه دې پرېکړه وکړي، په بل څه به پرېکړه نه کوي، خو که بل څوک (چې دې ته یې مشوره ورکړې وي) په فقه او د اجتهاد په طریقو کې له ده څخه قوي او غښتلی و، نو په دې صورت (که مجتهد هم وي) خپل نظر ورته د هغه قوي فقیه د نظر په مقابل کې پرېښودل جایز دي، بیا وایي: که حاکم مجتهد نه و، نو هغه ته د مشوره ورکوونکو (چې مجتهدین دي) تقلید په کارده او د هغوی نظر غوره کول په کاردي، که د هغوی د نظر څخه یې خلاف پرېکړه وکړه، پرېکړه نافذه نه ده.

همدا خبره ناصر الدین ابو القاسم الحسیني السمرقندي (ت ۵۵٦هـ ق) په خپل کتاب الملتقط کې کوي، وايي: " **وإذا أشكل على القاضي أمر، ولم يكن فيه رأي فعليه أن يشاور العلماء ثم ينظر إلى أحسن أقاويلهم وقضى بما يراه صوابا، و لا يقضي بما لا يراه صوابا إلا أن يكون غيره أقوى في الفقه ووجوه الاجتهاد فيجوز ترك رأيه...و هذا كله إذا كان من أهل الاجتهاد و إن لم يكن منه فعليه تقليد الفقهاء واتباع رأيهم، فإذا قضى بخلافه لا ينفذ حكمه**"[93].

که قاضي ته د یوې مسئلې حکم نا څرګند شو او هغه په کې کوم نظر نه درلوده، نو ورته په کاردي چې د علماوو سره مشوره وکړي، بیا دې د هغوی د نظرونو څخه تر ټولو ښه نظر انتخاب کړي او څه چې ورته صحیح ښکاره شي پرېکړه دې پرې وکړي، یوازې په هغه نظر به پرېکړه کوي چې هغه ورته پخپله د حق او صحیح په سترګه ګوري، خو که بل فقیه له هغه څخه په فقه او د اجتهاد په طریقو کې قوي وي، نو بیا قاضي خپل نظر پرېښودلی شي. دا ټولې خبرې په هغه حالت کې دي چې قاضي مجتهد وي او که مجتهد نه و، نو بیا خو هغه د فقهاوو په تقلید او د هغوی د نظر په منلو ملزم دی او که د هغوی د نظر خلاف یې پرېکړه وکړه حکم یې نافذ نه دی.

ابن عابدین د حصکفي د عبارت په تشریح کې وایی: «**(قَوْلُهُ: إلَّا أَنْ يَكُونَ غَيْرُهُ) أَيْ إلَّا أَنْ يَكُونَ الشَّخْصُ الَّذِي أَفْتَاهُ أَقْوَى مِنْهُ، فَيَجُوزُ لَهُ أَنْ يَعْدِلَ عَنْ رَأْيِ نَفْسِهِ إلَى رَأْيِ ذَلِكَ الْمُفْتِي لَكِنْ هَذَا إذَا اتَّهَمَ رَأْيَ نَفْسِهِ**»[94]. ابن عابدین د الدر المختار د دې عبارت (چې که مشوره ورکوونکی له هغه څخه په علم او د اجتهاد په طریقو کې زیات پوهېده، نو بیا خپل نظر پرېښودلی شي او د هغه عالم نظر اخیستلی شي، سره له دې چې دا مجتهد هم وي) د دې قول په تشریح کې دومره اضافه کوي چې دا یوازې هغه وخت کولی شي چې د خپل نظر په اړه شکمن شي او مرجوح ورته ښکاره شي، خو که مرجوح ورته ښکاره نه شي، نو بیا به په خپل نظر پرېکړه کوي.

دریم حالت: چې حاکم مجتهد نه وي او مشوره ورکوونکي مجتهدین وي

دریم حالت هغه حالت دی چې حاکم او قاضي غیر مجتهدین وي او مشوره ورکوونکي مجتهدین وي، نو په دې حالت کې خو هیڅ اشکال نشته، ځکه په دې حالت کې د هغه مجتهدینو مشوره منل په دې حاکم لازم دي او د شورا په پایلو ملزم دی او که دا غیر مجتهد حاکم او قاضي د هغوی نظر او مشوره ونه مني او د شورا پایلې تسلیم نه کړي، نو حکم او پرېکړه یې مردوده ده او د منلو وړ نه ده، دا مو د حصکفي، ناصر الدین السمرقندي او نورو په دې مخکېنیو عبارتونو کې هم ولوستل او دلته هم یو څو عبارتونه د فقهاوو نقل کوم.

د مختصر الطحاوي په شرحه کې امام جصاص رازي وايي: «**مسألة: قال أبو جعفر: (فإن أشكل عليه: شاور رهطًا من أهل الفقه، ثم نظر إلى أحسن أقاويلهم، وأشبهها بالحق، فقضى به). وذلك لقول الله تعالى: {وشاورهم في الأمر}. وقال: {وأمرهم شورى بينهم}. وقال: {فبشر عباد (17) الذين يستمعون القول فيتبعون أحسنه}. مسألة: قال أبو جعفر: (وإن رأى خلاف رأيهم أحسن وأشبه بالحق: قضى به). قال أحمد: هذا على شريطة أن يكون القاضي من أهل الاجتهاد، وعالماً بطريق القياس ووجوهه، فيكون كواحد منهم، يجوز له أن يخالف عليهم إذا رأى ذلك. فأما إن كان غير عالم بالفقه، وطرق الاجتهاد والقياس: فغير جائز له مخالفتهم جميعًا، بل عليه أن يجتهد حينئذ في تقليد أوثقهم في نفسه، وأعلمهم عنده، مثل العامي إذا نزلت به نازلة**»[95].

که کومه مسئله ورته مشکله او ناڅرګنده وه، د فقهاوو او مجتهدینو د یو جماعت سره دې مشوره وکړي، بیا دې د هغوی د اقوالو څخه درست او د حق سره نږدې مذهب انتخاب کړي او د هغه پر بنسټ دې پرېکړه وکړي، د دې یادو ایتونو په استناد. مسئله: امام طحاوي وایي: که نظر یې دا وه چې د هغه خپل نظر بهتر او د حق سره ډېر نږدې دی، نو په هغه خپل نظر به پرېکړه کوي. امام جصاص رازي وایي: دا په دې شرط چې دا قاضي مجتهد وي او د قیاس په طریقو او علتونو باندې عالم وي، نو له دې امله چې دا هم یو مجتهد دی، نو دې لپاره دا روا ګرځي چې د هغوی (مجتهدینو) مخالفت وکړي که نظر یې د هغوی خلاف وي، خو که فقیه نه و او د اجتهاد او قیاس په طریقو بلد نه و، د هغوی ټولو سره مخالفت

---

[93] - الملتقط في الفتاوى الحنفية ص 367. تأليف: الإمام ناصر الدين أبو القاسم محمد بن يوسف الحسيني السمرقندي المتوفى عام 556هـ ق، تحقيق: محمود نصار و السيد يوسف أحمد، من منشورات محمد علي بيضون، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، لومړی چاپ کال ۱۴۲۰هـ ق ۲۰۰۰م.

[94] - رد المحتار على الدر المختار شرح تنوير الأبصار، مخکینی مصدر. ج ۵ ص ۳٦۱.

[95] - شرح مختصر الطحاوي، جصاص رازي، مخکینی مصدر، ج ۸ ص ۲۴.

ورته جواز نه لري، بلکې هغه ته په دې کې اجتهاد په کاردی چې د هغوی له جملې څخه د يو داسې چا په تقليد کولو کې کوښښ وکړي چې هغه پخپله ثقه عالم وي او دده له نظره تر ټولو زيات عالم وي، ځکه دا په دې حالت کې د عامي په څېر دی چې کله ورته کومه مسئله را پېښه شي (لکه هغه چې تقليد کوي دا يې هم بايد وکړي).

همدا خبره برهان الدين ابن مازة البخاري هم کوي، وايي: «**وإن لم يكن القاضي من أهل الاجتهاد في هذه الصورة، وقد وقع الاختلاف بين أهل الفقه، أخذ بقول من هو أفقه وأورع عنده كذا هنا، لأنه بمنزلة العامي والعامي إذا استفتى في حادثة، وقد وقع الاختلاف فيما بين الفقهاء، أخذ بقول من هو أفقه عنده، كذا هنا**»[96].

که قاضي او حاکم مجتهدين نه و او د هغه فقهاوو (مجتهدينو) ترمنځ اختلاف واقع شو چې دوی ته مشوره ورکوي، نو دا قاضي او حاکم بايد د داسې چا په خبره عمل وکړي چې ډېر فقيه او ډېر متقي وي، ځکه چې په دې حالت کې دا قاضي او حاکم د عامي انسان حيثيت لري او عادي انسان (چې مجتهد او فقيه نه وي) حکم دا دی چې کله د شرعي قضيې په اړه مشوره او فتوا وغواړي او د فقهاوو (مجتهدينو) تر منځ اختلاف واقع شي، نو هغه ته په کار دي چې د داسې چا په نظر عمل وکړي چې د ده له نظره ډېر فقيه وي، دلته هم بايد همداسې وشي.

په دې قضيه کې زموږ د فقهاوو څرگندونې او عبارتونه واضح او څرگند دي او همدا معقول دريځ هم دی، ځکه څوک چې د يوې مسئلې سره مخ شي او پخپله د دې توان ونلري چې د هغې شرعي مسئلې حکم معلوم کړی شي، نو حتماً به داسې چا ته رجوع کوي چې هغه پرې پوهېږي او که د هغې مسئلې د حکم په اړه څو مختلف او بېلابېل نظرونه راغلل، نو په دې حالت کې هغه بايد د دې نظرونو او مذهبونوترمنځ د ترجيح په لټه کې شي او د يو مطلق عامي لپاره يوازې همدا د ترجيح بنياد کېدلی شي چې هغه نظر چې هغه يې بايد غوره کړي د داسې چا نظر وي چې د هغه له نظره تر ټولو زيات عالم او متقي وي.

څلورم حالت: چې حاکم هم غير مجتهد وي او مشوره ورکوونکي هم

دا هغه حالت دی چې نن ورسره په دې زمانه کې موږ مخامخ يو، په دې حالت کې نه مشوره اخيستونکی قاضي او حاکم مجتهد دی او نه مشوره ورکوونکي مجتهدين دي، په دې حالت کې په ډېرو مسئلو کې له مشورې پرته بله چاره نشته او مشوره هم الزامي ده، په دې اړه په الملتقط کې د ناصر الدين سمرقندي دا عبارت بالکل صريح دی چې په الدر المختار کې يې نقل کړی دی، په دې کې وايي: «**وَإِذَا أَشْكَلَ عَلَيْهِ أَمْرٌ وَلَا رَأْيَ لَهُ فِيهِ شَاوَرَ الْعُلَمَاءَ وَنَظَرَ أَحْسَنَ أَقَاوِيلِهِمْ وَقَضَى بِمَا رَآهُ صَوَابًا لَا بِغَيْرِهِ إلَّا أَنْ يَكُونَ غَيْرُهُ أَقْوَى فِي الْفِقْهِ وَوُجُوهِ الِاجْتِهَادِ فَيَجُوزُ تَرْكُ رَأْيِهِ بِرَأْيِهِ ثُمَّ قَالَ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ مُجْتَهِدًا فَعَلَيْهِ تَقْلِيدُهُمْ وَاتِّبَاعُ رَأْيِهِمْ فَإِذَا قَضَى بِخِلَافِهِ لَا يَنْفُذُ حُكْمُهُ**»[97].

په دې عبارت کې خو په ښکاره دا ياد شوي چې که مشوره ورکوونکي علماء او مفتيان مجتهدين وي، خو ابن عابدين شامي وايي چې د مقلدو مفتيانو حکم هم همدا دی، يعنې که مشوره ورکوونکي خلک مجتهدين وي او که مقلدين وي، د هغوي مخالفت ورته جواز نه لري، ابن عابدين شامي وايي:«**قُلْت: وَهَذَا كُلُّهُ فِيمَا إذَا كَانَ الْمُفْتِيَانِ مُجْتَهِدَيْنِ وَاخْتَلَفَا فِي الْحُكْمِ، وَمِثْلُهُ يُقَالُ فِي الْمُقَلِّدِينَ فِيمَا لَمْ يُصَرِّحُوا فِي الْكُتُبِ بِتَرْجِيحِهِ وَاعْتِمَادِهِ أَوْ اخْتَلَفُوا فِي تَرْجِيحِهِ، وَإِلَّا فَالْوَاجِبُ الْآنَ اتِّبَاعُ مَا اتَّفَقُوا عَلَى تَرْجِيحِهِ أَوْ كَانَ ظَاهِرَ الرِّوَايَةِ أَوْ قَوْلَ الْإِمَامِ أَوْ نَحْوَ ذَلِكَ مِنْ مُقْتَضَيَاتِ التَّرْجِيحِ الَّتِي ذَكَرْنَاهَا فِي أَوَّلِ الْكِتَابِ وَفِي مَنْظُومَتِنَا وَشَرْحِهَا**»[98].

دا مخکې حکم په هغه صورت کې دی چې مفتيان (مشوره ورکوونکي) مجتهدين وي او فتواگانې يې متفاوتې وي، يعنې کله چې مقلد حاکم او يا عام انسان د مجتهدينو مفتيانو څخه فتوا (او مشوره) وغواړي او هغوی مختلفې فتواگانې(مشورې) ورکړي، نو بايد چې د هغوی څخه د يو تقليد وکړي او که مفتيان (مشوره ورکوونکي) مقلدين هم وي بايد چې همدا حکم وي، خو په هغه مسايلو کې چې د فقهې په کتابونو کې يې په ترجيح تصريح نه وي شوي او يا په ترجيح خو تصريح شوي وي، خو په ترجيح کې اختلاف نظر شتون لري او هغه مسئلې چې په هغوی کې فقهي قول شتون ولري، نو اوس په دې زمانه کې د عامي مستفتي لپاره او د غير مجتهد قاضي لپاره په هغه قول عمل په کاردی چې په ترجيح باندې يې د مذهب علماوو اتفاق کړی وي او يا د ظاهر الرواية په کتابونو کې راغلی وي او يا د امام ابو حنيفة قول وي او همدا راز د ترجيح نور کوم اسباب چې دي د هغوی پر بنسټ بايد عمل وشي کوم چې موږ د دې کتاب په پيل کې ياد کړي دي او پخپله منظومه (عقود رسم المفتي)[99] او د هغه په شرحه کې مو د هغې يادونه کړې ده.

---

[96] - المحيط البرهاني في الفقه النعماني، مخکينی مصدر. ج ۸ ص ۱۲-۱۳

[97] رد المحتار على الدر المختار شرح تنوير الأبصار، مخکينی مصدر، ج ۵ ص ۳۶۱-۳۶۲.

[98] - همدا مصدر او همدا جلد او صفحه.

[99] - د دې رسالې په پيل کې همدا بحث دی، شرح عقود رسم المفتي، تأليف: خاتمة المحققين العلامة محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز الشهير بابن عابدين الشامي (ت 1252هـ ق)، چاپوونکې اداره: مكتبة البشرى، کراچي، پاکستان، لومړی چاپ، کال ۱۴۳۰هـ ق ۲۰۰۹م. ص ۱۰، بيا وروسته ۳۲-۳۴.

د دې معنی دا شوه چې کومې مسئلې په فقهي کتابونو کې يادې شوي دي په هغوی کې دې د هغه ترجيح لپاره په هغه اصولو عمل وکړي چې ښلابښلو علماوو يې يادونه کړې ده او د او د ورستنيو زمانو د حالت سره سم يې تفصيل ابن عابدين شامي په خپله رساله (شرح عقود المفتي) کې ياد کړي دي، خو په اوسنۍ زمانه کې حاکم او مفتي د ځينو داسې مسئلو سره مخ کېږي چې د هغه تفصيلاتو لاندې نه راځي لکه ابن عابدين يې چې څه صورتونو ته په مخکې عبارت کې اشاره کړی ده چې وايي: « فِيمَا لَمْ يُصَرِّحُوا فِي الْكُتُبِ بِتَرْجِيحِهِ وَاعْتِمَادِهِ أَوْ اخْتَلَفُوا فِي تَرْجِيحِهِ» په دې او دې ډول نورو حالاتو کې حاکم او قاضي سره له مشورې پرته بله لار نشته او بيا په هغه مشوره باندې د عمل کولو څخه پرته بله لار نشته، دا صورتونه دا لاندې کېدلی شي:

لومړی: هغه مسئلې چې په فقهي کتابونو کې اصلاً نه دي څېړل شوي، يا خو د هېواد د تنظيم اړوند اداري او د حکومتولۍ مسئلې دي، يا وقتي مسئلې دي چې بايد په اړه يې د ګټې او زيان (مصلحت) پر بنسټ تصميم ونيول شي، چې په دې کې هغه سياسي او اداري مسئلې شاملې دي چې هر حکومت او نظام ورته د خپلو عادي کارونو په جريان کې اړتيا لري، لکه لوی اداري تصميمونه، يا په ټاکلې زماني مقطع کې د يو هېواد سره د اړيکو جوړول يا ختمول، د حکومتولۍ ښلابښلې چارې او نور ډېر دا ډول کارونه.

دويم: هغه قطعي احکام چې عصري تطبيقات لري، شرطونه خو يې په کتابونو کې ياد شوي دي، خو په واقع کې د هغه د تنزيل لپاره څېړنې ته اړتيا ده، دا د پخوانيو کتابونو موضوع نه شي کېدلی، خو اوس يې په اړه احکام مشخص کول غواړي، لکه مخکې مو چې د شورا د ډګرونو په ضمن کې پرې بحث وکړ.

دريم: هغه مسئلې چې فقهي نوازل دي او د فقهې په پخوانيو کتابونو کې نه دي څېړل شوي او نه يې څېړل ممکن وو، ځکه هغه داسې مسئلې دي چې پخوا يې شتون نه درلود. چې په دې کې د اضطراري حالاتو په اړه مسئلې هم شاملې دي، همدا راز هغه مسئلې چې د مصالحو او مصالحو، مفاسدو او مفاسدو او مصالحو او مفاسدو ترمنځ د موازنې پر بنسټ او يا هم د اولويتونو پر بنسټ هغه بايد له سره وڅېړل شي او په اړه يې تصميم ونيول شي.

څلورم: هغه مسئلې دي چې په فقهي کتابونو او په ځانګړي توګه په حنفي فقه کې څېړل شوي دي، خو په اړه يې په مذهب کې اختلاف وي او څو نظرونه يې په اړه شتون ولري او په مذهب کې د اهل ترجيح مشايخو له لورې په کې مفتی به قول نه وي متعين شوی او يا په مفتی به قول کې د مشايخو ترمنځ اختلاف شتون ولري.

پنځم: هغه مسئلې چې په اړه يې په حنفي مذهب کې څو قوله شتون ولري او په حنفي مذهب کې د اهل ترجيح مشايخو له لورې په کې مفتی به او راجح قول هم متعين شوی وي، خو د مفتی به قول د ترجيح سبب نص نه وي، بلکې مصلحت، مفسده او عرف او عادت وي، چې دا اسباب پخپله د بدلون وړ دي او په اړه يې مونږ فقهي قاعده لرو چې «الفتوى تتغير بتغير الزمان والمكان»، د ترجيح د وجوهو د بدلون له امله دا مفتی به قول هم بدلون مومي او د اوسنيو حالاتو او ظروفو له امله لکه پخوانيو علماوو چې د ظاهر الرواية مسئلې له همدې امله پرې ايښې دي، اوس هم دا امکان لري چې دا مفتی به قول بايد بدلون ومومي.

په دې او دې ته ورته صورتونو کې د غير مجتهد حاکم او قاضي لپاره د مشورې او شورا پرته بله لار نشته، ځکه هغه پخپله مجتهد نه دی چې پخپله د دې قضيو حکم معلوم کړی شي، بل کوم مجتهد شتون نهلري چې هغه ته د مراجعې له لارې يې حکم معلوم کړی شي او د هغه تقليد وکړي، نو يوازې يوه لار پاتې کېږي او هغه د يو داسې مجلس سره مشوره کول دي چې په هغه کې د قضيو علم درلودونکي خلک را ټول شوي وي او بيا په هغه مشوره باندې عمل هم وکړي چې هغوی پرې متفق شي او که اتفاق ته ونرسېږي، نو د اکثريت په مشوره بايد عمل وکړي، ځکه په دې حالت کې له دې پرته بله د ترجيح وجه نشته. لکه مخکې مو چې د الملتقط په عبارت کې ولوستل او د ابن عابدين شامي توضيح مو هم ولوسته، په دې اړه په مبسوط[100] کې د امام سرخسي رحمه الله وايي:«**وَإِنْ لَمْ يَكُنْ مِنْ أَهْلِ اجْتِهَادِ الرَّأْيِ لِيَخْتَارَ بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ نَظَرَ إلَى أَفْقَهِهِمْ**

---

[100] - مبسوط په حنفي فقه کې د معتبر ترينو کتابونو څخه دی، د امام محمد بن الحسن رحمه الله د ظاهر الرواية شپږ کتابونه الحاکم الشهيد په خپل مختصر کې چې (الکافي) يې ونوموه را مختصر کړل، او بيا د دې الکافي شرحه شمس الأئمة السرخسي چې مشهور فقيه او متکلم دی وکړه، دا کتاب د حنفي فقهې ډېر مهم مصدر دی، په دې اړه ابن عابدين په «شرح المنظومة المسماة بعقود رسم المفتي - ط إسطنبول» (ص20) کې وايي: «(قال) الشيخ إسماعيل النابلسي قال العلامة الطرسوسي: مبسوط السرخسى لا يعمل بما يخالفه ولا يركن إلا إليه ولا يفتى ولا يعول إلا عليه انتهى (وذكر) التميمي في طبقاته اشعارا كثيرة في مدحه منها ما انشده لبعضهم:
عليك بمبسوط السرخسي أنه ... هو البحر والدر الفريد مسائله
ولا تعتمد إلا عليه فإنه ... يجاب باعطاء الرغائب سائلُه» شيخ اسماعيل نابلسی وايي، علامه طرسوسي وايي: په هغه څه عمل کول درست نه دي چې د سرخسي د مبسوط د محتوا سره په ټکر کې وي، يوازې همدې ته بايد پناه يوړلې شي، د فتوا او اعتماد يوازينۍ مرجع همدا ده. تميمي په خپل کتاب الطبقات کې د مبسوط په مدحه کې ډېر اشعار ذکر کړي دي چې يو ده شعرونه يې د چا په لاندې ډول ذکر کړي دي: بايد د سرخسي مبسوط ته مراجعه وکړی، هغه د علم بحر دی، او په هغه کې ذکر شوی مسئلې نادرې ملغلرې دي، له هغه پرته په بل کتاب اعتماد مه کوه، ځکه د هغه څخه غوښتونکي ته هغه څه ورکول کېږي چې هغه يې غواړي (رغبت په کې لري).

عِنْدَهُ وَأَوْرَعِهِمْ فَقَضَى بِفَتْوَاهُ فَهَذَا اجْتِهَادٌ مِثْلُهُ وَلَا يُعَجِّلُ بِالْحُكْمِ إِذَا لَمْ يَبِنْ لَهُ الْأَمْرُ حَتَّى يَتَفَكَّرَ فِيهِ وَيُشَاوِرَ أَهْلَ الْفِقْهِ؛ لِأَنَّهُ مَأْمُورٌ بِالْقَضَاءِ بِالْحَقِّ وَلَا يَسْتَدْرِكُ ذَلِكَ إِلَّا بِالتَّأَمُّلِ وَالْمَشُورَةِ»[101].

که قاضي او حاکم مجتهد نه و چې د اجتهاد په پایله کې یو نظر غوره کړی شي، نو بیا دې تقلید وکړي او د هغه چا قول دې غوره کړي چې د ده په نزد په فقه ډېره پوهه او ډېر تقوا لرونکی وي او په هماغې دې پرېکړه وکړي، ځکه دا د دې په څېر خلکو لپاره اجتهاد دی، خو تر څو چې ورته مسئله ښه نه وي څرګنده شوې په پرېکړه کې به عجله نه کوي، تر څو ښه فکر په کې وکړي او د فقهاوو سره مشوره په کې وکړي، ځکه هغه په حق باندې په پرېکړه کولو مأمور دی او دا کار د تدبر او مشورې پرته نه شي تر لاسه کېدلی.

نو دې حق ته د رسېدلو یوازینۍ لار فکر، تدبر او د فقهاوو او علماوو او پوهانو سره مشوره کول دي، حاکم او قاضي به پخپله هم تدبر او فکر کوي، خو دا یې باید د پوهانو سره د مشورې څخه مستغني نه کړي.

او کله چې مشوره وکړي، نو بیا باید په دې حالت کې مشوره ومني، ځکه دا مجتهد نه دی اود شورا او مشورې په پایلو ملزم نه بلل د مجتهدینو سره ځانګړی حکم دی، له همدې امله امام سرخسي رحمه الله هغه مشوره او شورا بې معنی ګڼي چې پایلې یې ملزمې نه وي، په مبسوط کې وایي: «**وأن من استشار أولى الرأي الكامل من الرجال فعليه أن يطيعهم إذا لم يتهمهم فيما أشاروا عليه؛ لأن فائدة المشورة لا تظهر إلا بالطاعة**»[102].

 څوک چې د کامل نظر خاوندانو سره مشوره وکړي، نو هغه باندې بیا لازم دي چې د هغوی خبره ومني، که د ورکړې مشورې په اړه یې متهم نه ګڼل، (او د مشورې پایلې او پرېکړې منل لازم دي) ځکه چې د شورا د پایلو د منلو پرته په هغه کې کوم فایده نه ښکاري.

او له همدې امله امام محمد بن حسن شیباني په خپل اصل چې په مبسوط باندې شهرت لري دا ده حدیثونه یاد کړي دي، وایي: «**محمد عن أبي يوسف عن أبي بكر ابن عبد الله بن أبي مليكة عن عبد الله بن عبد الرحمن رفع حديثه إلى النبي صلى الله عليه وسلم قال: "من الحزم أن تستشير أولي الرأي ثم تطيعهم". محمد عن أبي يوسف عن علي بن أبي محمد عن عبد الرحمن بن يزيد رفعه إلى النبي صلى الله عليه وسلم قال: سأل النبي صلى الله عليه وسلم رجل: ما الحزم يا رسول الله؟ قال له: "أن ينظر الرجل إلى ذي رأي يستشيره ثم يطيعه"**»[103].

په لومړي حدیث کې وایي: د عقلمندۍ له جملې څخه دا خبره ده چې د نظر د خاوندانو سره مشوره وکړی او بیا د هغوی خبره ومنئ. او په دویم حدیث کې وایي: یو سړي د پیغمبر علیه السلام نه پوښتنه وکړه، ای د الله پیغمبره عقل څه ته وایي؟ پیغمبر علیه السلام ورته وویل: عقل دا دی چې انسان د نظر خاوند ولټوي ترڅو مشوره ورسره وکړي او بیا یې مشوره ومني.

کله چې په دې حالت کې مشوره وشي، نو له دې امله چې په دې حالت کې خو د تقلید خبره مطرح نه ده چې تر ټولو زیات فقیه او زیات پرهیزګاره انسان وګوي او د هغه تقلید وکړي، له دې امله دلته لاندې دوه صورتونه متحقق کېږي:

لومړی صورت: چې ټول په یوه خبره متفق شي، په دې کې اشکال نشته، دا د ټولو له نظره ملزمه پرېکړه ده، که مشوره اخیستونکی مجتهد وي او که غیر مجتهد، مشوره ورکوونکي مجتهدین وي او که غیر مجتهدین، په دې ټولو حالتونو کې حاکم د شورا د پایلو په منلو ملزم دی.

دویم صورت: مشوره اخیستونکی هم غیر مجتهد وي او مشوره ورکوونکي هم غیر مجتهدین وي او ترمنځ یې په مسئلو کې اختلاف نظر رامنځته شي، دا حالت خو د تقلید حالت نه دی چې زموږ په فقهي مصادرو کې یاد شوی چې زیات فقیه او زیات متقي دې د تقلید لپاره انتخاب کړي، نو یوازې یو حالت پاتې کېږي چې هغه د هغه مجلس د اکثریت پرېکړه ده، ځکه په اکثریت باندې ترجیح ورکول په حنفي فقه کې یو بنسټیز اصل دی.

د شورا په مجلس کې په اکثریت پرېکړه یو اصل دی

یو شمېر هغه خلک چې د نصوصو څخه درست فهم نه لري په هغو عمومي نصوصو باندې استدلال کوي چې اکثریت ته اعتبار نشته، هغه نصوص چې په قرآن کې راغلي او اکثریت ته اعتبار نه ورکوي، په دې نصوصو کې چې کوم اکثریت له اعتبار څخه غورځول شوی دی دا هغه اکثریت دی چې د کفر په صورت کې د حق په مقابل کې ولاړ وي، یا هغه اکثریت مراد دی چې د رسول الله صلی الله علیه وسلم په مقابل کې ولاړ وي، اوس دلته د دې قضیې د څېړنې فرصت نشته، خو کله چې د اسلامي امت په دننه کې د اکثریت او اقلیت خبره راشي په طبیعي توګه دا د ترجیح یوه بنسټیزه وسیله ده، د احنافو څخه پرته د نورو درې واړو مذهبونو له نظره په اتفاق سره اکثریت د ترجیح معیار دی او د هغوی سره د احنافو څخه صاحبین هم په همدې نظر دي، په عامه توګه د امام ابو حنیفه رحمه الله له نظره هم اکثریت (خو د لږ تفصیل سره چې وروسته به

---

101 - المبسوط، سرخسي، مخکینی مصدر. ج ١٦ ص ٨٤

102 - المبسوط للسرخسي، مخکینی مصدر. ج ١٦ ص ١٧٤.

103 - الأصل، لمحمد بن الحسن، مخکینی مصدر. ج ١١ ص ٥٥١.

راشي) د ترجيح معيار ګڼل کېږي له همدې امله موږ اجماع حجت ګڼو او له همدې امله د خبر واحد او خبر متواتر ترمنځ په فرق باندې قائل یو، له همدې امله زموږ په فقهي تراث کې دا اکثريت د ترجيح د يوې بنسټيزې وجهې په توګه معرفي شوی دی.

د دې په اړه مشهور حنفي فقيه امام علاء الدين الكاساني وايي: «**وأمكن الترجيح بالكثرة نصا واعتبارا، أما النص فقول النبي صلى الله عليه وسلم «يد الله مع الجماعة»، وقوله «من شذ شذ في النار»، وقوله «كدر الجماعة خير من صفو الفرقة» . وأما الاعتبار فهو الاستدلال بالإمامة الكبرى حتى قال عمر رضي الله عنه في الشورى: إن اتفقوا على شيء وخالفهم واحد فاقتلوه**»[104].

په اکثريت باندې ترجيح ورکول (يا اکثريت د ترجيح معيار ګڼل) په نص او قياس دواړو باندې ثابت دي، نص خو د پيغمبر عليه السلام دا وينا ده چې فرمايي: (يد الله مع الجماعة) د الله تأييد او مرسته د جماعت سره ده او دا وينا چې فرمايي: (من شذ شُذ في النار) څوک چې د جماعت څخه جدا شو هغه به په اور کې واچول شي او دا چې فرمايي: (كدر الجماعة خير من صفو الفرقة) په اتفاق کې لړ مشکل تېرول د افتراق د ښه حالت څخه بهتر دی. او قياس باندې هم ثابت دی چې دا په خلافت او امامت کبرى باندې قياس کړی شي، تر دې چې حضرت عمر رضي الله عنه د هغه شورا (چې د خلافت چاره يې د خپل شهادت څخه وروسته هغې ته سپارلې وه) وويل: که چېرته دوی په يو شي اتفاق وکړي او يو تن له دوی څخه د هغه مخالفت وکړي نو هغه ووژنئ.

د امام کاساني دا عبارت خو بالکل صريح او واضح دی او د امامت او خلافت او د هېواد د قيادت په اړه خو د هغه په نزد قضيه داسې ثابته ده چې هغه مقيس عليه ګرځي او په نورو ځايونو کې بايد په اکثريت باندې ترجيح په هغه قياس کړی شي.

په کثرت باندې ترجيح ورکول او په غير منصوصي مسئلو کې د اکثريت نظر د ترجيح معيار ګرځول يو داسې اصل دی چې امام سرخسي يې د فقهې يو اصل ګڼي او د يوې فقهي مسئلې په ضمن کې د حنفي مذهب دا قاعده يادوي، وايي: «**فإنه نص هنا على الترجيح بالكثرة، وهو أصل في الفقه فإن للأكثر حكم الكمال**»[105]. الحاكم الشهيد په الكافي کې دلته د کثرت پر بنسټ په ترجيح ورکولو تصريح کړی ده او دا (کثرت د ترجيح بنسټ ګڼل) په فقه کې يو اصل دی، ځکه اکثر د کامل په حکم کې وي.

خو په يو بل ځای کې يوې مهمې قاعدې ته اشاره کوي او هغه دا چې کثرت د ترجيح سبب هغه وخت ګرځېدلی شي چې په اصل کې دواړه دليلونه په قوت کې په يوه کچه وي، د بېلګې په توګه که يو لور ته نص وي او بل لور ته د ډېرو خلکو نظر په دې حالت کې کثرت د ترجيح بنسټ نه شي ګرځېدلی، خو که يو لور ته د څو تنو غير مجتهدو علماوو نظر وي او بل لور ته د ډېرو غير مجتهدو علماوو نظر وي په دې حالت کې کثرت د ترجيح بنسټ ګرځي، امام سرخسي وايي: «**وَالْمَصِيرُ إِلَى التَّرْجِيحِ بِالْكَثْرَةِ عِنْدَ الْمُسَاوَاةِ فِي الْقُوَّةِ**»[106]. کثرت هغه وخت د ترجيح بنسټ ګرځي کله چې دلائل په قوت کې سره مساوي وي.

له دې څخه څرګندېږي چې هغه خبره چې په يو شمېر شروحو کې يې احنافو ته نسبت کېږي چې کثرت د احنافو له نظره د ترجيح وجه نه ده، هغه سمه نه ده، ځکه په حنفي مذهب کې د کثرت په اړه دوه نظره نقل کېږي، يو نظر امام ابو حنيفه رحمه الله ته نسبت کېږي چې هغه کثرت ته اعتبار نه ورکوي او بل مذهب صاحبينو ته نسبت کېږي چې هغوی کثرت ته اعتبار ورکوي.

د دې قضيې اصل د خنثى مشکل په قضيه کې د احنافو د امامانو په اختلاف کې دی، امام ابو يوسف به ويل چې بولې به کتل کېږي چې اکثره يې له هر مخرج څخه راوتلی خنثى ته به هماغه حکم ورکول کېږي، که د فرج څخه په کثرت سرهراوتلی نو ښځه به وي او که د ذکر څخه زياتې راوتلې، نو سړی به شمېرل کېږي، امام ابو حنيفه رحمه الله په کثرت باندې ترجيح قبيحه وګڼله او ورته يې وويل چې ابو يوسفه! قاضي به کښېني او د هغه بولې به په لوخي باندې پيمانه کوي؟ له همدې امله امام ابو حنيفه په دې قضيه کې توقف کاوه[107].

خو ورسره ګورو چې د امام سرخسي او د علاء الدي کاساني په څېر متقن حنفي علماء کثرت د ترجيح لامل ګڼي او کله چې علامه بدر الدين عيني په کثرت باندې ترجيح ورکوي او څوک پرې اعتراض کوي، چې ستاسې ظاهر مذهب خو دا دی چې په کثرت باندې ترجيح درسته نه ده، نو هغه په ځواب کې وايي چې د حنفي مذهب مشايخ په روايت کې په کثرت رواتو باندې د ترجيح قايل دي، د هغه عبارت داسې دی، وايي:

---

104 - بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، ملك العلماء الكاساني، مخکینی مصدر. ج ۱ ص ۲۲۵.

105 - المبسوط للسرخسي، مخکینی مصدر. ج ۲ ص ۱۱۵.

106- المبسوط، سرخسي، مخکینی مصدر. ج ۲۶ ص ۸۳.

107 - امام سرخسي رحمه الله دا قضيه په «المبسوط» (30/ 104) کې ذکر کړې وايي: «وأما إذا خرج منهما جميعا فقد أخذا اسم المبال في وقت واحد على صفة واحدة؛ لأن هذا الاسم لا يختلف بكثرة ما يخرج منه البول وقلته ثم إن أبا حنيفة رحمه الله استقبح الترجيح بالكثرة على ما يحكى عنه أن أبا يوسف رحمه الله لما قال بين يديه يورث من أكثرهما بولا قال يا أبا يوسف وهل رأيت قاضيا يكيل البول بالأواني؟، فقد استبعد ذلك لما فيه من القبح وتوقف في الجواب؛ لأنه لا طريق للتمييز بالرجوع إلى المعقول ولم يجد فيه نصا فتوقف وقال: لا أدري»

«الثاني: أن أحاديثنا أكثر فكانت أولى، قال محمد في " السير الكبير ": أخذنا بما أجمع عليه أهل العراق دون ما انفرد به أهل المدينة، فرجح بالكثرة. فإن قلت: هذا خلاف ظاهر مذهبكم، فإن الترجيح بالكثرة لا يعتبر عندكم. قلت: قد ذكر بعض مشايخنا الترجيح بكثرة الرواة؛ إذ الظن بصدق خبر الاثنين أقوى منه بخبر الواحد»[108].

يعنې امام محمد بن حسن شيباني په کثرت باندې ترجيح ورکړې ده، که څوک دا اعتراض وکړي چې دا خو ستاسې د ظاهر مذهب (د امام ابو حنيفه رحمه الله د قول) سره خلاف خبره ده، ځکه په کثرت باندې ترجيح ستاسې په نزد باندې اعتبار نه لري، نو زه (عيني) به ووايم چې زموږ د مذهب يو څه مشايخو په کثرت رواتو باندې د ترجيح يادونه کړې ده، ځکه کوم خبر چې دوه تنه نقل کړي د هغه په صدق باندې د هغه خبر د صدق په نسبت ګومان غالب وي چې يو تن يې نقل کړي. هدف يې دا دی چې دا خبره په عمومي ډول درسته نه ده چې زموږ په مذهب کې په کثرت باندې ترجيح ورکول صحيح نه دي.

له دې امله دا بايد زغرده ووايو چې د امام ابو حنيفة رحمه الله څخه چې د کثرت د عدم اعتبار کوم نظر په عمومي توګه نقل کېږي دا درست فهم نه دی، بلکې امام ابو حنيفه رحمه الله کثرت يوازې په هغه ځای کې د ترجيح دليل نه ګڼيچې په خپله په حجت کې کثرت واقع شي، شيخ برهان الدين مرغيناني د هدايې مصنف وايي: «**لِأَنَّهُ لَا مُعْتَبَرَ بِالْكَثْرَةِ فِي نَفْسِ الْحُجَّةِ**»[109]. پخپله په حجت کې کثرت ته اعتبار نشته، په دې معنی چې کوم څه چې پخپله مستقل حجت وي، لکه يو حديث چې د صحت په شرطونو برابر وي او بل لور ته دوه حديثونه وي، يوازې يو لور ته د حديثونو کثرت د ترجيح سبب نه کېږي، همدا راز يو څه چې په شريعت کې په دوو ګواهانو ثابتېږي، هلته که څلور ګواهان موجود شي، نو دا کثرت د ترجيح دليل نه شمېرل کېږي، دا تفسير په مطلق ډول دا نه نفي کوي چې کثرت دې د امام ابو حنيفه په نزد د ترجيح سبب نه وي، له همدې امله د حنفي فقهې په کتابونو کې په نورو ډېرو حالتونو کې کثرت د ترجيح دليل شمېرل شوی دی[110].

دا فرق زموږ د اصول فقهې په کتابونو کې په ډېر ښه او څرګند شکل باندې توضيح شوی دی، صدر الشريعة په خپل مشهور کتاب التوضيح لمتن التنقيح (چې متن او شرحه دواړه د ده خپل دي) کې د هغه دقيق فرق ډېر ښه انځور کړی دی چې په يو شمېر ځايونو کې احناف کثرت د ترجيح سبب ګڼي او په يو شمېر نورو ځايونو کې په کثرت باندې ترجيح نه بنا کوي، په دې اړه وايي:«**واعلم أنا نرجح بالكثرة في بعض المواضع كالترجيح بكثرة الأصول وكترجيح الصحة على الفساد بالكثرة في صوم غير مبيت،ولا نرجح بالكثرة في بعض المواضع كما لم نرجح بكثرة الأدلة ولنا في ذلك فرق دقيق. وهو أن الكثرة معتبرة في كل موضع يحصل بها هيئة اجتماعية ويكون الحكم منوطا بالمجموع من حيث هو المجموع وأنها غير معتبرة في كل موضع لا يحصل بالكثرة هيئة اجتماعية ويكون الحكم منوطا بكل واحد منها لا بالمجموع واعتبر هذا بالشاهد فإن كل أمر منوط بالكثرة كحمل الأثقال والحروب ونحوهما فإن الأكثر فيه راجح على الأقل وكل أمر منوط بكل واحد واحد كالمصارعة مثلا فإن الكثير لا يغلب القليل فيها بل رب واحد قوي يغلب الآلاف من الضعاف فكثرة الأصول من قبيل الأول; لأنها دليل قوة تأثير الوصف فهي راجعة إلى القوة فتعتبر وكثرة الأدلة من قبيل الثاني; لأن كل واحد دليل هو مؤثر بنفسه بلا مدخل لوجود الآخر أصلا فإن الحكم منوط بكل واحد لا بالمجموع من حيث هو المجموع**»[111].

دا دې څرګندونه وي چې موږ په يو شمېر مسئلو کې د کثرت پر بنسټ ترجيح ورکوو، لکه هغه قياس ته ترجيح چې د هغې لپاره اصول (مقيس عليه نصوص) زيات وي (په هغه قياس باندې چې اصول يې کم وي) (په دې کې د اصولو کثرت د ترجيح سبب ګرځول شوی خو په دې شرط چې علت يې يو وي، که همدا و صف څو نصوصو کې علت ګرځول شوی وي، نو دا کثرت د هغه د (علتيت) علت کېدو د تقويت لامل ګرځي د هغه وصف په مقابل کې چې علت کېدل يې په يو نص باندې ثابت وي) همدا راز په هغه روژه کې چې له شپې يې روژه نيوونکي نيت نه وي کړی او سهار يې نيت وکړي موږ د دې روژې صحت ته پر فساد باندې (د متباقي ورځې د اکثريت له امله) ترجيح ورکوو او په يو شمېر نورو مسئلو کې د کثرت پر بنسټ ترجيح نه ورکوو، لکه د دلايلو کثرت زموږ له نظره د ترجيح سبب نه دی (که يو لور ته يو حديث وي او بل لور ته ډېر احاديث

---

[108] - البناية شرح الهداية (3/ 270). البناية شرح الهداية، تأليف: محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن الحسين المعروف بـ «بدر الدين العينى» الحنفى (ت 855 هـ)، تحقيق: أيمن صالح شعبان، چاپوونکې اداره: دار الکتب العلمية - بيروت، لبنان، لومړی چاپ، کال 1420 هـ - 2000 م. ج ۳ ص ۲۷۰.

[109] - العناية شرح الهداية (8/ 287). العناية شرح الهداية، تأليف: محمد بن محمد بن محمود، أكمل الدين أبو عبد الله ابن الشيخ شمس الدين ابن الشيخ جمال الدين الرومي البابرتي (المتوفى: 786هـ)، چاپوونکې اداره: دار الفکر، بيروت، لبنان. ج 8 ص 287و ج 10 ص 516.

[110] - همدا خبره ابن نجيم په «البحر الرائق شرح كنز الدقائق ومنحة الخالق وتكملة الطوري» (8/ 539) کې کوي، وايي: «وَلِأَنَّ نَفْسَ الْخُرُوجِ دَلِيلٌ بِنَفْسِهِ فَالْكَثْرَةُ لَا يَقَعُ بِهَا التَّرْجِيحُ عِنْدَ الْمُعَارَضَةِ كَالشَّاهِدَيْنِ، وَالْأَرْبَعَةِ.»

[111] - شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه، تأليف: سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني الشافعي (المتوفى : 793هـ) (التوضيح او متن التنقيح د صدر الشريعة دي)، تحقيق: زکريا عميرات، چاپوونکې اداره: دار الکتب العلمية بيروت – لبنان، لومړی چاپ، کال 1416 هـ - 1996 مـ. ج ۲ ص ۲۴۴. دا عبارت د توضيح دی، او د هغه شرحه تلويح هم ورسره چاپ ده.

وي، نو په دې حالت کېد احاديثو کثرت د احنافو له نظره د ترجيح لامل نه ګرځي بلکې د حديث قوت لامل ګرځي)، وايي چې په دې قضيه کې د دې دواړو (چې په کوم ځای کې کثرت د ترجيح بنسټ ګرځوو او په کوم ځای کې يې نه ګرځوو) په منځ کې موږ ډېر دقيق فرق کوو او هغه دا چې کثرت په هغه ځای کې معتبر ګڼو چېرته چې د هغې د مجموعې څخه يو ټوليز حالت رامنځته شي او حکم هغه ټولې مجموعې باندې د مجموعې په توګه بنا وي او کثرت په هغه ځای کې اعتبار نه لري چېرته چې د کثرت په پايله کې په هغه ځبر ټوليز حالت نه رامنځته کېږي، بلکې حکم په هر يو باندې په ځانته ډول بنا وي، په ټوليز توګه په ټولو نه وي بنا، په دې باندې د يو حسي مثال په ذريعه ځان پوهه کړئ، نو د هر کار سرته رسول چې په کثرتباندې (د ټوليز حالت په توګه) موقوف وي نو په هغه کې زيات په کمو راجح دي لکه د وزن پورته کول او د جنګ مخته وړل (چې په دې کې ډېر خلک په ټوليز توګه دا کارونه سرته رسوي) او هر هغه کار چې سرته رسول يې په ځانته ځان هر هر فرد پورې تړاو ولري، په دې کې بيا کثرت ته اعتبار نشته لکه کشتي (غېږه نيول، چې دا په انفرادي توګه سرته رسېږي، که يو غېږه نيونکی په يو وخت په پرله پسې او په نوبت نوبت د لسو تنو سره هم غېږه ونيسي نو دا يو تن په دې لسو تنو غالبېدلی شي، ځکه هغه لس تنه په ټوليز هيئت غېږه نه نيسي بلکې هر يو يې په مستقل ډول په ځانته ځان دا کار کوي نو دلته کثرت ته اعتبار نشته) په دې کې کېدلی شي چې يو قوي تن په ډېرو غالب شي (خو که ډېر خلک په ټوليز هيئت د يو سره غېږه ونيسي بيا دا لومړی حالت ګرځي دلته بيا کثرت د ترجيح لامل ګرځي).

نو په دې مخکې مسئلو کې د اصولو کثرت (په قياس کې) د لومړي حالت مثال دی، ځکه د اصولو کثرت د وصف (کوم چې علت ګرځول کېږي) د تأثير په قوت باندې دلالت کوي، نو دا کثرت د قوت سبب ګرځي، نو معتبر به وي (يعنې په هر حالت کې چې کثرت د قوت سبب وګرځي هلته معتبر ګڼل کېږي) او د دلائلو کثرت د دويم حالت مثال دی، ځکه هر دليل پخپله مؤثر دی (او په ځانته ځان په مستقله توګه د مدعا د اثبات کار کوي) او د بل دليل موجوديت د ده په تأثير کې هيڅ رول نه لري، ځکه حکم په هر دليل باندې په ځانته ځان ولاړ دی، هغه دلائل د ټوليز هيئت په توګه د حکم بنسټ نه دی.

د دې معنی دا ده چې په کوم ځای کې د کثرت څخه داسې ټيم جوړېږي چې هغه ټول ټيم هغه کار سرته رسوي نو په دې حالت کې کثرت د احنافو د ټولو امامانو په نزد معتبر دی او په کوم ځای کې چې له دې څخه ټيم نه جوړېږي او هر تن ځانته ځانته هغه مسؤوليت سرته رسوي او يو بل ته د هغه کار په سرته رسولو کې مرسته نه شي رسولی نو په دې حالت کې بيا کثرت معتبر نه دی، موږ چې په شورا کې د کوم کثرت خبره کوو هغه د احنافو په نزد باندې معتبر کثرت دی، ځکه په دې کې د يو تن نظر لذاته دليل نه دی، ځکه دوی مجتهدين نه دي چې د هر يو اجتهاد دې د مسئلې د اثبات لپاره دليل وي، بلکې له دوی څخه د زياتو نظر چې په يو ځبر شي نو يو بل تقويه کوي او د يو شي د اثبات لپاره سبب ګرځي.

د دې خبرې لنډيز سعد الدين التفتازاني داسې را ويستلی دی، وايي: «**وحاصل الكلام في هذا المقام أن الكثرة إن تأدت إلى حصول هيئة اجتماعية هي وصف واحد قوي الأثر كانت صالحة للترجيح؛ لأن المرجح هو القوة لا الكثرة غايته أن القوة حصلت بالكثرة وإلا فلا،فكثرة أجزاء العلة توجب القوة كما في حمل الأثقال بخلاف كثرة جزئياته كما في المصارعة إذ المقاوم واحد...قوله: "وعلى هذا" يعني كما أن كل ما يصلح دليلا مستقلا على الأحكام لا يصلح مرجحا لأحد الدليلين كذلك كل ما يصلح علة لا يصلح مرجحا؛ لأنه لاستقلاله لا ينضم إلى الآخر،يتحد به ليفيد القوة**»[112].

د خبرې لنډيز دا شو چې که کثرت داسې يو ټوليز حالت رامنځته کړي چې له هغه څخه يو داسې صفت جوړ شي چې قوي اغېز ولري، نو په دې حالت کې کثرت د ترجيح لپاره بنسټ ګرځي او دا ځکه چې د احنافو له نظره د ترجيح اصلي لامل په حقيقت کې قوت دی (چې دا د احنافو مشهور مذهب دی[113]) خو دا قوت د کثرت څخه په لاس راغلی دی، خو که کثرت داسې نه وي بيا د ترجيح سبب نه ګرځي، نو د علت د اجزاو کثرت (چې همدا يو علت په څو اجزاو (نصوصو) باندې ثابت شي) د قوت موجب ګرځي، لکه د اثقالو په اوچتولو کې د ډېرو کسانو راجمع کېدل (کله چې ډېر کسان د يو بار د اوچتولو لپاره سره را يو ځای شي نو يو د بل د تقويت سبب ګرځي، همدا راز کله چې د هماغه يو وصف د علتيت د اثبات لپاره ډېر نصوص راجمعه شي نو يو د بل د تقويت لامل ګرځي)، د جزئياتو د کثرت بر خلاف (يعنې د علتونو کثرت د تقويت لامل نه ګرځي) لکه د کشتی په حالت کې چې کشتي نيونکی يو انسان دی. (يعنې هر علت پخپله په مستقله توګه په مقيس کې حکم ثابتوي، که علتونه زيات شي يو بل نه شي تقويه کولی، لکه په کشتی کې چې يو غېږه نيوونکی د ډېر سره په نوبت نوبت غېږه نيسي، دا ډېر غېږه نيونکي يو بل نه تقويه کوي، ځکه هر يو په ځانته ځان او به مستقل ډول د هغه يو غېږه نيونکي سره غېږه نيسي او يو ټوليز حالت نه ايجادوي، چې يو د بل

[112] - شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح ج ۲ ص ۲۴۳. دا په التلويح کې د تفتازاني عبارت دی.

[113] - ځکه احناف وايي لا ترجيح بكثرة الأدلة بل بقوتها.

د تقويې لامل وگرځي) ... نو پر دې بنسټ هر هغه شی چې د احکامو د اثبات لپاره د مستقل دليل د جوړېدو صلاحيت لري هغه د بل دليل د ترجيح لامل نه گرځی (د دلائلو کثرت د ترجيح لامل نه شي گرځېدلی، ځکه هر دليل خپل کار چې د حکم اثبات دی په ځانته ځان او په مستقل ډول کوي، يو د بل سره په دې کې مرسته نه شي کولی چې يو د بل د تقويت لامل وگرځي) همدا راز هر وصف چې په مستقل ډول د علتيت اهليت ولري يو د بل لپاره د ترجيح لامل نه شي گرځېدلی، ځکه دا هر يو مستقل دليل دی، بل سره نه شي يو ځای کېدلی تر څو هغه سره يوځای شي او د هغه د تقويت لامل شي.

د امام ابو حنيفه رحمه الله د مذهب د دې تشريح پر بنسټ معنی دا شوه چې:

که د شورا مجلس په داسې خلکو مشتمل وي چې هر يو غړی يې مجتهد وي او د هر يو په اجتهادي نظر مسئله په مستقل ډول ثابتېدلی شي، نو د دوی حالت به د مستقلو دليلونو په څېر وي چې يو د بل د تقويې لامل نه گرځي، نو په دې کې به د امام صاحب له نظره کثرت د ترجيح بنسټ نه گرځي. خو که دا مجلس په غير مجتهدينو باندې مشتمل وي چې د هر يو شخص نظر په ځانته ځان د څه د ثابتولو جوگه نه دی، بلکې د يو ټوليز هيئت د غوره کولو په حالت کې يو بل تقويه کوي او په نظر يې پرېکړه بنا کېږي نو په دې حالت کې به کثرت د امام ابو حنيفه رحمه الله د اصل سره سم د ترجيح سبب گرځي، دا خو د امام ابو حنيفه رحمه الله له نظره او د صاحبينو له نظره خو کثرت مطلقا د ترجيح لامل گرځي، نو په دې ډول مجلس کې به هم د کثرت پر بنسټ پرېکړې درستې وي. دا خبره په صراحت سره د ابن مازة البخاري په عبارت کې راغلی.

کله چې د مجتهدينو صحابه کرامو ترمنځ اختلاف په يوې مسئلې کې اختلاف رامنځته شو، نو له دې امله چې دوی مجتهدين ؤ نو په دې حالت کې د اکثرو قول ته د کمو په قول باندې د امام ابو حنيفه په نزد ترجيح نه ورکول کېږي، خو د صاحبينو په نزد به د کثرت پر بنسټ ترجيح ورکول کېږي، ابن مازة وايي: «**ولا يفضل قول الجماعة على قول الواحد، قال الفقيه أبو جعفر رحمه الله: وهذا على أصل أبي حنيفة رحمه الله، أما على أصل محمد: يفضل قول الجماعة على قول الواحد، وقد ذكر محمد رحمه الله في «السير الكبير» في مسألة: قال أهل العراق وأهل الحجاز كذا، وقال أهل الشام: كذا، فأخذنا بقول أهل العراق والحجاز لكثرتهم ولانتفاء التهمة عن قولهم**»[114].

ابن مازة د صحابه کرامو د اقوالو د مراتبو په اړه خبره کوي او وايي چې د هغوی ترمنځ په کومه مسئله کې اختلاف وي نو په دې حالت کې به د کثرت پر بنسټ د يو جماعت قول ته له هغوی څخه د يو تن په قول باندې ترجيح نه ورکول کېږي[115]، فقيه ابو جعفر وايي چې دا د امام ابو حنيفه د اصل پر بنسټ برابره خبره ده او د امام محمد بن الحسن الشيباني د اصل سره سم د اکثريت نظر تهد اقليت پر نظر ترجيح ورکول درست دي، امام محمد په خپل کتاب «السير الکبير» کې د يوې مسئلې په ترڅ کې وايي: د عراق او حجاز علماوو داسې ويلي او د شام علماوو داسې ويلي او موږ د عراق او حجاز د علماوو په قول عمل کوو، ځکه هغوی په اکثريت کې دي او د هغوی په مذهب کې کوم شک او تهمت هم نشته.

دويم حالت هغه حالت دی چې د شورا په مجلس کې مجتهدين نه وي، د غير مجتهدينو نظر په مستقل ډول د مسئلې د اثبات وسيله نه گرځي، نو له دې امله په دې حالت کې د يو نظر د بل د نظر د تقويت لامل او سبب گرځي، نو په دې بنسټ به په داسې يو مجلس کې چې غير مجتهدين يې غړي وي، اکثريت د ترجيح بنسټ گرځي، په دې کې د احنافو د امامانو ترمنځ هيڅ اختلاف نشته، لکه صدر الشريعة چې په تفصيل سره خبره توضيح کړه، نو په اوسنيو ظروفو کې که په افغانستان يا کوم بل مسلمان هېواد کې د شورا لپاره کوم مجلس تشکيلېږي نو په داسې مجالسو کې به په اکثريت پرېکړه کول به بشپړ ډول د احنافو د مذهب سره برابر وي، هم د امام ابو حنيفه د مذهب سره او هم د صاحبينو د مذهب سره.

نه يوازې دا چې اکثريت د ترجيح بنسټ گرځول درست کار دی بلکې که چېرته په ياد اکثريت باندې ترجيح، د ترجيح د کومې بلې وجهې سره په تعارض کې واقع شي نو د اکثريت پر بنسټ ترجيح ته به د ترجيح په هرې بلې وجهې لومړيتوب ورکول کېږي، په دې اړه ټولو اصوليون تصريح کړې، موږ دلته يوازې د صدر الشريعة دا عبارت لولو هغه په توضيح لمتن التنقيح کې وايي: «**مسألة إذا تعارض وجوه الترجيح فما كان بالذات أولى مما كان بالحال أي الترجيح بالوصف الذاتي أولى من الترجيح بالوصف العارض كما إذا تعارض جهتا الفساد والصحة في صوم رمضان لم يبيته هو يرجح الفساد بكونه عبادة ونحن نرجح الصحة بكون النية في أكثر اليوم فالترجيح بالكثرة ترجيح بالذات وذلك بالعارضي**»[116].

---

[114] - المحيط البرهاني في الفقه النعماني، مخکينی مصدر. ج ۸ ص ۸.

[115] - له همدې امله کله چې د مجتهدينو ترمنځ اختلاف واقع شي نو د احنافو په کتابونو کې د امام ابو حنيفه رحمه الله د مذهب سره سم ويل کېږي چې اقوی دې غوره کړی شي، کوم فقيه او مجتهد چې د هغه له نظره ډېر فقيه او ډېر متقي وي د هغه تقليد دې وکړي، په دې حالت کې په کثرت باندې فيصله نه کېږي، خو د غير مجتهدينو په حالت کې دا اصل نه دی، او وجه يې هماغه ده چې التوضيح لمتن التنقيح کې ورته صدر الشريعة په تفصيل سره اشاره درلوده.

[116] - التلويح شرح التوضيح لمتن التنقيح ج ۲ ص ۳۹۶. دا عبارت د تنقيح دی. همدا خبره امام بزدوي، او د هغه شارح عبد العزيز البخاري هم په تفصيل سره مطرح کړې ده، وگورئ: کشف الأسرار عن أصول فخر الإسلام البزدوي، عبد العزيز البخاري، مخکينی مصدر. ج ۴ ص ۱۳۹- ۱۴۰.

په اکثریت باندې ترجیح د احنافو په نزد باندې ډېره قوي ترجیح ده، تر دې چې کله د ترجیح وجوهات په خپلو کې سره متعارضې شي او یوه وجه په کې د اکثریت پر بنسټ ترجیح وي نو دې ته به په نورو وجوهاتو ترجیح ورکول کېږي او دا ځکه چې دا وجه د ذاتي وصف پر بنسټ ترجیح ده او په مقابل کې به یې په عارضي اوصافو باندې ترجیح وي او کومه ترجیح چې په ذاتي وصف باندې ولاړه وي هغه په عارضي وصف باندې ولاړې ترجیح باندې فوقیت لري. په دې اړه صدر الشریعة وایي: مسئله کله چې د ترجیح وجوهات په خپلو کې سره په تعارض کې واقع شي، نو کومه وجه ترجیح چې په ذاتیاتو باندې ولاړه وي هغه به د ترجیح د هغې وجهې په مقابل کې فوقیت او ترجیح لري چې په حال (عارضي وصف) باندې بنا وي، یعنې د ذاتي وصف پر بنسټ ترجیح ورکول د عارضي صفت پر بنسټ په ترجیح ورکولو فوقیت لري، لکه کله چې د هغه روژې چې د شپې څخه یې نیت نه ویشوی د فساد او صحت د ترجیح اسباب سره متعارض واقع شول، امام شافعي رحمه الله وایي چې روژه یې فاسده ده او دې ته ترجیح ورکوي او د ترجیح وجه دا بیانوي چې دا عبادت دی او عبادت له نیت څخه پرته نه متحقق کېږي او موږ (احناف) وایو چې د دې روژې صحت راجح دی، ځکه نیت د ورځې په اکثره برخه کې شتون لري، (نو احناف د کثرت پر بنسټ ترجیح ورکوي) نو په کثرت باندې ترجیح د ذاتي صفت پر بنسټ ده او د امام شافعي رحمه الله ترجیح د عارضي وصف پر بنسټ ده، نو په ذاتي وصف باندې ترجیح به په عارضي وصف باندې په ترجیح فوقیت لري او د احنافو ترجیح چې په کثرت باندې ولاړه ده راجح وي.

په دې توګه دې پایلې ته رسېږو چې په د شورا په مجالسو کې په ځانګړې توګه په اوسنۍ زمانه کې باید پرېکړې د اکثریت پر بنسټ سرته ورسېږي او په اکثریت باندې شوې پرېکړې باید ټولو ته ملزمې وي، د شورا په اوسني حالت کې د احنافو د ټولو امامانو له نظره اکثریت د ترجیح یوه معتبره وجه ده، بلکې دا د نورو وجوهو په نسبت قوي وجه ده او کله چې نور وجوه د دې سره په تعارض کې واقع شي نو د اکثریت وجهې ته به په نورو ترجیح او فوقیت تر لاسه وي.

د څېړنې پایلې

د دې لنډې لیکنې په پای که نه غواړم چې د لنډیز په نوم بیا د دې لیکنې مضامین تکرار کړم تر څو د لوستونکي لپاره د سترړیا لامل و نه ګرځي، دلته یوازې هغه پایلې راوړل غواړم چې د دې څېړنې په پایله کې ورته رسېدلی یم:

لومړی: شورا د اسلام یو عام ارزښت دی چې په ټول ژوند کې یې د تطبیق غوښتنه کوي، هغه که شخصي مسئلې وي او که ټولنیزې او سیاسي مسئلې.

دویم: د شخصي مسئلو په اړه عام فقهاء وایي چې مشوره په کې مستحب کار دی او دا ډول مشوره ځکه په شریعت کې مستحب کړی شوې ده چې خلک په حرج اوستونزو کې اخته نشي، ځکه که دا ډول مشوره واجب شوی وی خلک به په ډېر مشکل کې وی، دویم لامل یې دا کېدلی شي چې د دې ډول مسئلو سره د خلکو شخصي ګټې تړلې وي، نو خلک یې حتماً سرته رسوي، له دې امله ډېر تأکید پرې نه دی شوی.

دریم:په ټولنیزو مسئلو کې د عام ولایت درلودونکو لپاره مشوره واجب ګرځول شوې ده، ځکه د دې سره داسې مقاصد تړلي دي چې شریعت ته مطلوب دي، د شورائیت څخه پرته د هغو ټولنو جوړول او مخ ته تګ ډېر ګران دي چې اسلام ته مطلوب دي او اسلام یې غواړي.

څلورم: په اوسنۍ زمانه کې هغه ټولې مسئلې چې انساني نظر او فکر ته پرېښودل شوي دي او شریعت کې په کې څرګند حکم نه دی مشخص کړی، د شورا ډګرونه شمېرل کېږي، په دې کې دا لاندې ډګرونه د یادولو وړ دي:

1. د قطعي احکامو په واقع کې تطبیق چې د علماوو په اصطلاح کې ورته د شریعت د احکامو تنزیل ویل کېږي.
2. د ظني الدلالة نصوصو د معنی تعیین.
3. د متعارضو نصوصو سره د تعامل ډګر.
4. فقهي نوازل او د اوسنۍ زماني مسئلې.
5. هغه مسئلې چې په حنفي مذهب کې بحث شوي دي، خو مفتی به قول په کې نه دې مشخص شوی.
6. هغه مسئلې چې په حنفي مذهب کې بحث شوی دي او مفتی به قول هم په کې مشخص شوی دی، خو په مفتی به قول کې اختلاف شتون لري.
7. هغه مسئلې چې مفتی به قول په کې مشخص شوی دی، خو د اختیار سبب یې عرف، عادت، ضرورت، مصلحت، مفسده او داسې نور بدلېدونکي وجوهات دي چې په پایله کې یې مفتی به قول هم بدلېږي.
8. هغه سیاسي او ټولنیز مسائل چې غالباً د منضبطو مصلحتونو او مفسدو تابع وي.
9. هغه اداري ترتیبات، د حکومت ولې مسئلې او د قوانینو جوړونه او تعدیل چې د افرادو ژوند اغیزمن کوي.

پنځم: د هغه عمومي قضيو او مسئلو په اړه چې د ټولو خلکو په ژوند اغېز لري باید د ټولو خلکو سره مشوره وشي، لکه د هېواد قیادت ټاکل، په ځانګړي توګه په اوسنۍ زمانه کې چې په داسې مشورو کې د ټولو خلکو ګډون ممکن دی.

شپږم: په هغو کارونو کې چې د ټول ملت د سرنوشت سره تړاو ولري، خو ډېر راپېښېږي او د ډېرو را پېښېدو له امله په کې د ټولو سره مشوره ممکنه نه وي، نو د داسې مسئلو د بحث او فیصلو لپاره داسې مجالس جوړول په کاردي چې په پوهانو، متخصصینو، د خلکو او ولس په مشرانو او نماینده ګانو مشتمل وي او غړي يې ځانګړي خصوصیتونه ولري چې معرفت او علم، عملي تجربه او په اسلامي ارزښتونو التزامیې مهمې ځانګړتیاوې دي.

اووم: د شورائیت د تطبیق لپاره فقهاء په دې لاندې امورو ټینګار کوي:

1. د شورا لپاره یو مستقل او ځانګړی مجلس باید شتون ولري، چې دا ډول مجلس حضرت عمر رضي الله عنه درلوده.
2. په دې مجلس کې د خلکو عرفاء او نمایندګان شتون ولري، چې دا کار د پیغمبر علیه السلام په وخت کې هم تطبیق شوی دی.
3. د شورا په مجلس کې د یو مزاج او یو تخصص خلک نه وي را ټول کړی شوي، ځکه په دې حالت کې شورا بې معنی ګرځي.
4. مشوره او شورا باید په انفرادي شکل سرته ونه رسېږي، ځکه په انفرادي توګه مشوره اخیستل د شورا مقاصد له منځه وړي، بلکې دا باید د مجلس په داخل کې سرته ورسېږي.

اتم: په دې کیفیت باندې د شورا په تطبیق او ممارست ځکه ټینګار شوی چې د شورا لاندې شرعي مقاصد ترې ترلاسه شي:

1. سمې پرېکړې ته د رسېدلو لار شي او د فردي او مزاجي پرېکړو د نقصانونو څخه ټولنه وژغوري.
2. د شورائیت د تطبیق په پایله کې په ټولنه کې یووالی او همغږي رامنځته شي.
3. په ټولنه کې د حاکم نظام دیکتاتوري، استبداد او ظلم له منځه یوسي او ټولنه د سلیقوي تعامل څخه وژغوري.
4. ټولنه په ازاد مزاجۍ باندې وروزي چې د شرعي ادبونو د رعایت سره خپله هره خبره په داسې توګه مطرح کړی شي چې د معقولیت په صورت يې حاکم نظام په منلو مجبور کړي.
5. په ټولنه او د اداري او هېواد په کچه بد ګومانیو ته د پای ټکی کېږدي.
6. د هغو پرېکړو مسؤولیت توزیع کړي چې پایلې يې ښې نه وي.

نهم: د دې ډول شورا پرېکړې که په اجماعي توګه ونیول شي، نو پر ټولو يې منل او عملي کول لازم دي دا اجماعي خبره ده په دې کې د هیڅ اختلاف هم نشته.

لسم: که د شورا د غړو او یا د حاکم او شورا د غړو ترمنځ اختلاف رامنځته شو او حاکم مجتهد و، نو هغه دې په خپل نظر عمل وکړي او د شورا پر پرېکړو ملزم نه دی، خو کومه خبره چې امام محمد د امام ابو حنیفه رحمهما الله څخه نقل کړې ده، هغه دا ده چې که مجتهد خپل نظر په دې حالت کې پرېښوده او د مقابل نظر يې عملي کړ دا کار يې درست دی.

یوولسم: کله چې حاکم او د شورا غړي ټول غیر مجتهدین وي، نو په دې حالت کې د شورا پرېکړې عملي کول لازم دي، موږ چې په کوم حالت کې ژوند کوو، هغه همدا حالت دی، اوس باید د شورا پرېکړې ملزمې واوسېږي.

دوولسم: د دې الزامي پرېکړو د لاسته راوړلو لپاره حاکم ته اختیار نشته چې د هر لورې پرېکړه يې غوره کړه، ځکه دا د تقلید حالت دی او مشوره ورکوونکي مجتهدین نه دي چې دا غیر مجتهد حاکم يې تقلید وکړي او نه حاکم مجتهد دی چې د مطلق اختیار حق ورکړل شي، ځکه دا حکم بالتشهي دي چې دا کار حرام دی، نو باید چې د ترجیح د لاملونو څخه په یو لامل عمل وکړي.

دیارلسم: په دې حالت کې د تر ټولو زیات عالم، تر ټولو زیاتفقیه او تر ټولو زیات پرهېزګار په څېر د ترجیح وجوهات نه عملي کېږي، ځکه د دې وجوهاتو څخه په هغه حالت کې استفاده کېږي چې غیر مجتهد مجتهدینو له جملې څخه د یو مجتهد قول غوره کول وغواړي او دلته چې د چا قول غوره کېږي هغوی مجتهدین نه دي، په دې کې تر ټولو زیات فقیه نشته، بلکې دوی اصلاً غیر فقیه (غیر مجتهدین) دي، نو کله چې غیر فقیه شول، نو د افقه (تر ټولو زیات فقیه) خو سوال نه پیدا کېږي.

څوارلسم: په دې حالت کې یوازې یوه وجه د ترجیح ممکنه ده او هغه د اکثریت په قول باندې الزاماً عمل کول دي.

پنځلسم: په اکثریت باندې ترجیح ورکول د جمهورو (امام مالک، امام شافعي، امام أحمد) او د احنافو څخه د صاحبینو مذهب دی او امام ابو حنیفه رحمه الله ته چې څوک مطلقاً دا قول منسوبوي چې هغوی اکثریت د ترجیح وجه نه ګڼي، دا درست نسبت نه دی، ځکه هغوی په هغه وخت کې د دلایلو اکثریت حجت نه ګڼي چې هر دلیل په مستقل ډول مدعا ثابته کړی شي، په دې حالت کې هغوی د دلایلو د کثرت پر ځای د دلیل قوت د ترجیح دلیل ګڼي، خو که اکثریت کې هر فرد په مستقله توګه د اثبات وسیله نه وي او د یو هیئت په توګه کار کوي، چې په دې

ټولیز حالت کې یو بل تقویه کولی شي، نو په دې حالت کې یې امام ابو حنیفه رحمه الله هم د ترجیح معیار بولي او موږ چې په کوم حالت کې قرار لرو چې د غیر مجتهدینو شورا وي، چې په دې کې د هر غړي نظر مستقل حیثیت نه لري، خو که یو د بل سره یو ځای شي، نو یو بل تقویه کوي، له دې امله دا هغه صورت دی چې په دې د امام ابو حنیفه رحمه الله په ګډون ټول مجتهدین اتفاق لري، په دې حالت کې هیڅوک هم اختلاف نه لري، په دې حالت کې امام ابو حنیفه رحمه الله هم اکثریت د ترجیح لامل ګڼي لکه صدر الشریعة چې په تفصیل سره دا خبره کړې ده او د صاحبینو په نزد خو مطلقا اکثریت د ترجیح بنسټیزه وسیله او دلیل دی، نو دا حالت د احنافو په مذهب کې هم اجماعي حیثیت لري او په امت کې هم اجماعي حیثیت لري.

وړاندیزونه

د شورائیت د حکم او څرنګوالي په اړه په عامه توګه د فقهي مذهبونو او په ځانګړي توګه د حنفي مذهب د څرګند دریځ د روښانه کېدو وروسته د اسلامي امارت مسؤلینو ته دا لاندې سپارښتنې لرم او د الله تعالی څخه امید لرم چې زړونه ورته پراخه کړي او د تطبیق هڅه یې وکړي:

لومړی: په ټولنیزو چارو، حکومتولی، سیاسي مسئلو او نورو ټولو مسئلو کې د نظام د مسؤلینو لپاره شورا کول یو واجب او لازمي امر دی او په دې باندې اجماع نقل شوې ده، بناءً په هېواد کې د دې له تطبیق پرته بله چاره نشته، نو باید دا د یو شرعي واجب په توګه واخیستل شي.

دویم: له دې امله چې په شریعت کې د هر حکم خپل حکمتونه او مقاصد وي او په ځانګړي توګه کوم حکمونه چې د معاملاتو (د عباداتو پرته نور ټول احکام معاملات شمېرل کېږي) که هغه مقاصد ترلاسه نه شي، نو په حقیقت کې هغه حکم په درست او صحیح ډول نه دی تطبیق شوی، نو موږ باید شورائیت په داسې توګه تطبیق کړو چې د شریعت حکمتونه او مقاصد ترې ترلاسه شي، که هغه مقاصد تر لاسه نه شي، نو هغه بیا د هغه شرعي حکم شکلیات دي او حقیقت یې نه دی او په شکلیاتو باندې هغه پایلې نه مرتبېږي چې شریعت یې غواړي، نو که موږ غواړو چې واقعي پایلې پرې مرتب شي، نو واقعي او حقیقي شورائیت باید رامنځته کړو.

دریم: د شورائیت دا مقاصد چې په څېړنه کې ورته اشاره وشوه، په دې توګه په لاس راځي چې د هغه اصولو په رعایت سره پلی شي چې د عملي تطبیقاتو او د علماوو د څرګندونو او عبارتونو څخه په لاس راځي او دا په لاندې ډول دي:

1. د هېواد په کچه باید د شورا لپاره یو لوی او باصلاحیته مجلس شتون ولري، چې د تشکیل، کار او فعالیت، صلاحیتونو، مکلفیتونو او نورو اړوندو مسئلو په اړه یې باید تفصیلات په یوه وثیقه کې ځای پر ځای شي.
2. دا مجلس باید په علماوو د بېلابېلو رشتو په متخصصینو، د بېلابېلو مزاجونو او مخینو درلودونکو افرادو، د ملت په نمایندګانو، اهل نظر او عقل مندو خلکو مشتمل وي،په کې غړیتوب ولري.
3. د مهمو او استراتېژیکو قضیو اړوند مشاورت له دې مجلس بهر هیڅکله هم صورت و نه نیسي، بلکې دا ډول ټول مشاورتونه د همدې مجلس حق وي.
4. د دې مجلس د کار ډګر به هر هغه څه وي چې شریعت د اجتهاد ډګر ګرځولی دی، چې په دې څېړنه کې ورته اشاره وشوه.
5. د دې ترڅنګ د نورو تخصصي کارونو لپاره د هغه ډګر د متخصصینو څخه ځانګړي مجلسونه هم تشکیلېدلی شي، چې هر مجلس به د خپل اختصاص په دائره کې فعالیت کوي.
6. د شورائیت پرېکړې به ملزمې وي، د اسلامي امارت مشرتابه، مسؤلین او په هره کچه مسؤلین باید په دې فیصلو وجوبا التزام وکړي او هیڅوک هم ځان د شورا د پرېکړو څخه پورته و نه ګڼي، ځکه د فقهاوو د تصریحاتو سره سم غیر مجتهد حاکم او قاضي او مسؤل د شورا د پرېکړو په منلو ملزم دی.
7. که حاکم، مسؤل او قاضي مجتهد وي، نو هغه د شورا پر پرېکړو ملزم نه دی ځکه شرعي اشکال ترې جوړېږي او هغه دا چې د مجتهد په حق کې سم نظر هماغه دی چې د مجتهد د اجتهاد سره سم وي، نو که هغه د شورا هغه نظر باندې الزاماً عمل وکړي چې د هغه خپل اجتهاد د هغه سره په ټکر کې واقع دی، نو هغه به په خپل آند په نا سم مذهب پرېکړه کوي او هغه په دې ملزم دی چې په حق باندې پرېکړه وکړي او د هغه له نظره حق هغه څه دي چې د ده اجتهادي نظر دی، خو دا شرعي مانع په غیر مجتهد کې نشته، نو بناءً غیر مجتهد د شورا پر پرېکړو ملزم دی.
8. د شورا د غړو ترمنځ د اختلاف په صورت کې (کله چې حاکم هم غیر مجتهد وي او د شورا غړي هم غیر مجتهدین وي) د حنفي مذهب د درې واړو امامانو او نورو درې واړو مذهبونواتفاقي نظر دا دی چې اکثریت د ترجیح بنسټ ګرځي، نو باید په دې حالت کې د اکثریت په نظر باندې عمل وشي.

که مو په دې شکل شورائیت ته لاره هواره کړه، نو موږ به د تاریخ په دې حساس پړاو کې د ډېرو ستونزو مخه نیولې وي او هېواد او ملت به مو سمې لارې ته برابر کړی وي.

مأخذونه

په دې مأخذونو کې یوازې هغو کتابونو ته ځای ورکړل شوی چې په دې بحث کې ورڅخه استفاده شوې او په مستقیم ډول ترې نقل شوی دی، هغه کتابونه چې اقتباس ترې نه دی شوی هغوی ته په کې ځای نه دی ورکړل شوی. ټول کتابونه د قرآن کریم څخه پرته د الف با په ترتیب راوړل شوي دي، په دې کې د الف لام رعایت نه دی شوی.

1. القرآن الكريم.
2. الأحكام السلطانية، تأليف: أبو الحسن علي بن محمد بن محمد بن حبيب البصري البغدادي، الشهير بالماوردي (ت 450هـ)، چاپوونکې اداره: دار الحديث – القاهرة، مصر.
3. أحكام القرآن، تأليف: أحمد بن علي أبو بكر الرازي الجصاص الحنفي (ت 370هـ)، تحقيق: عبد السلام محمد علي شاهين، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية بيروت – لبنان، لومړی چاپ، کال: 1415هـ/1994م.
4. أحكام القرآن، تأليف: القاضي محمد بن عبد الله أبو بكر بن العربي المعافري الاشبيلي المالكي (ت 543هـ)، تحقيق وتعليق:محمد عبد القادر عطا، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، دریم چاپ، کال: 1424 هـ - 2003 م.
5. أدب القاضي، تأليف: أبو العباس أحمد بن أبي أحمد الطبري المعروف بابن القاص (ت 335 هـ)، تأليف: د. حسين خلف الجبوري [ت 1444 هـ]، چاپوونکې اداره: مكتبة الصديق - المملكة العربية السعودية/الطائف، لومړی چاپ، کال 1409 هـ - 1989 م.
6. الاستذكار، تأليف: أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر بن عاصم النمري القرطبي (المتوفى: 463هـ)، تحقيق: سالم محمد عطا، محمد علي معوض، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية – بيروت، لومړی چاپ، کال: 1421 – 2000م.
7. الأصل، چې د امام محمد بن حسن په مبسوط باندې شهرت لري، تأليف: امام أبو عبد الله محمد بن الحسن بن فرقد الشيباني (ت 189 هـ)، تحقيق: دكتور محمد بوينوكالن، چاپوونکې اداره: دار ابن حزم، بيروت او وزارت اوقاف قطر، لومړی چاپ، کال: 1433 هـ - 2012 م.
8. أصول الدين، تأليف: عبد القاهر بن طاهر بن محمد بن عبد الله البغدادي التميمي الأسفراييني، أبو منصور (المتوفى: 429 هـ)، چاپوونکې اداره: مدرسة الإلهيات بدار الفنون التركية-تركيا اسطنبول، لومړی چاپ، د چاپ کال: 1346 هـ ق 1928م.
9. الأم، تأليف: الشافعي أبو عبد الله محمد بن إدريس بن العباس بن عثمان بن شافع بن عبد المطلب بن عبد مناف المطلبي القرشي المكي (المتوفى: 204هـ)، نشروونکې اداره: دار المعرفة، بيروت، د چاپ کال: ۱۹۹۰م ۱۴۱۰هـ ق.
10. بدائع الصنائع ج ۷ ص ۵.بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، تأليف: علاء الدين، أبو بكر بن مسعود الكاساني الحنفي الملقب بـ «بملك العلماء» (ت 587 هـ)، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، لومړی چاپ، کال 1327 - 1328 هـ.
11. البناية شرح الهداية (3/ 270). البناية شرح الهداية، تأليف: محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن الحسين المعروف بـ «بدر الدين العينى» الحنفى (ت 855 هـ)، تحقيق: أيمن صالح شعبان، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية - بيروت، لبنان، لومړی چاپ، کال 1420 هـ - 2000 م.
12. تاريخ بغداد، پوره نوم یې دی (تاريخ مدينة السلام وأخبار محدثيها وذكر قطانها العلماء من غير أهلها ووارديها)، تأليف: أبو بكر أحمد بن علي بن ثابت الخطيب البغدادي (392 - 463 هـ)، تحقيق: د بشار عواد معروف، چاپوونکې اداره: دار الغرب الإسلامي – بيروت، لومړی چاپ، کال 1422 هـ - 2002 م.
13. تأويلات اهل السنة «تفسير الماتريدي = تأويلات أهل السنة» (2/ 516):تأويلات أهل السنة المعروف ب (تفسير الماتريدي)، تأليف: امام محمد بن محمد بن محمود، أبو منصور الماتريدي (ت 333هـ)، تحقيق: د. مجدي باسلوم، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية - بيروت، لبنان، لومړی چاپ، کال: 1426 هـ - 2005 م.
14. تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق وحاشية الشِّلْبِيِّ، د تبيين مؤلف: عثمان بن علي الزيلعي الحنفي او د حاشية الشلبي مؤلف: شهاب الدين أحمد [بن محمد بن أحمد بن يونس بن إسماعيل بن يونس] الشِّلْبِيُّ [ت 1021 هـ] چاپوونکې اداره: المطبعة الكبرى الأميرية - بولاق، القاهرة، لومړی چاپ، کال 1314 هـ.

15. تمهيد الفصول في الأصول، چې په أصول السرخسي مشهور دی، تأليف: الإمام أبو بكر محمد بن أحمد بن أبي سهل السرخسي (ت 483 هـ)، تحقيق: أبو الوفا الأفغاني، رئيس اللجنة العلمية لإحياء المعارف النعمانية [ت 1395 هـ]، چاپوونکي اداره: جنة إحياء المعارف النعمانية بحيدر آباد بالهند.

16. الجامع [مطبوع آخر مصنف عبد الرزاق]، تأليف:معمر بن راشد الأزدي، رواية: عبد الرزاق الصنعاني، تحقيق: حبيب الرحمن الأعظمي، چاپوونکي اداره: المجلس العلمي- الهند، توزيع المكتب الإسلامي – بيروت، لبنان، دويم چاپ، کال 1403 هـ - 1983.

17. الجامع لأحكام القرآن المعروف ب(تفسير القرطبي)، تأليف: أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح الأنصاري الخزرجي شمس الدين القرطبي (المتوفى: 671هـ)، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، چاپوونکي اداره: دار الكتب المصرية – القاهرة، مصر، دويم چاپ، کال: 1384 هـ - 1964 م.

18. الجواهر المضية في طبقات الحنفية، تأليف: عبد القادر بن محمد بن نصر الله القرشي، أبو محمد، محيي الدين الحنفي (المتوفى: 775هـ)، چاپوونکي اداره: مير محمد كتب خانه – كراتشي، بدون تاريخ.

19. حلية الأبرار وشعار الأخيار في تلخيص الدعوات والأذكار المستحبة في الليل والنهار، چې په (الأذكار النواوية) مشهور دی، تأليف: أبو زكريا، يحيى بن شرف النواوي (631 - 676 هـ) تحقيق او اهتمام: بَسّام عبد الوهّاب الجابي [ت 1438 هـ]، نشروونکي اداره: الجفان والجابي للطباعة والنشر - دار ابن حزم للطباعة والنشر، لومړی چاپ، د چاپ کال: 1425 هـ- 2004 م.

20. حياة الصحابة، تأليف: محمد يوسف بن محمد إلياس بن محمد إسماعيل الكاندهلوي (ت 1384هـ)، تحقيق: الدكتور بشار عوّاد معروف، چاپوونکي اداره: مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت – لبنان، لومړی چاپ، کال: 1420 هـ - 1999 م.

21. درر الحكام في شرح مجلة الأحكام، تأليف: علي حيدر خواجه أمين أفندي (المتوفى: 1353هـ)، عربي ته ترجمه: فهمي الحسيني، چاپوونکي اداره: دار الجيل، بيروت، لبنان، لومړی چاپ، کال: 1411هـ - 1991م.

22. رد المحتار، على الدر المختار: شرح تنوير الأبصار، تأليف: محمد أمين، الشهير بابن عابدين [ت 1252 هـ] چاپوونکي اداره: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، دويم چاپ، کال: 1386 هـ = 1966 م.

23. سراج المريدين فی سبيل الدين چې پوره نوم يې (سراج المريدين في سبيل الدين لاستنارة الأسماء والصفات في المقامات والحالات الدينية والدنيوية بالأدلة العقلية والشرعية القرآنية والسنية وهو القسم الرابع من علوم القرآن في التذكير)، إملاء: أبو بكر محمد بن عبد الله بن محمد ابن العربي المعافري الإشبيلي (ت 543 هـ)، تحقيق: الدكتور عبد الله التوراتي، چاپوونکي اداره: دار التحديث الكتانية (طنجة – المغرب / بيروت - لبنان) لومړی چاپ، کال: 1438 هـ - 2017 م.

24. السياسة الشرعية في إصلاح الراعي والرعية، تأليف: شيخ الإسلام أحمد بن عبد الحليم بن عبد السلام ابن تيمية (661 - 728 هـ)، تحقيق: علي بن محمد العمران، چاپوونکي اداره: دار عطاءات العلم (الرياض) - دار ابن حزم (بيروت)، څلورم چاپ، کال: 1440 هـ - 2019 م.

25. سير أعلام النبلاء، تأليف: شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي (673 - 748 هـ)، تحقيق: محمد أيمن الشبراوي، چاپوونکي اداره: دار الحديث، القاهرة – مصر، د چاپ کال: 1427 هـ - 2006 م.

26. شرح أصول اعتقاد أهل السنة والجماعة، تأليف: أبو القاسم هبة الله بن الحسن بن منصور الطبري الرازي اللالكائي (ت 418 هـ)، تحقيق: أحمد بن سعد بن حمدان الغامدي [ت 1434 هـ]، چاپوونکي اداره: دار طيبة – السعودية، اتم چاپ، کال 1423 هـ / 2003 م.

27. شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه، تأليف: سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني الشافعي (المتوفى : 793هـ) (التوضيح او متن التنقيح د صدر الشريعة دي)، تحقيق: زكريا عميرات، چاپوونکي اداره: دار الكتب العلمية بيروت – لبنان، لومړی چاپ، کال 1416 هـ - 1996 مـ.

28. شرح عقود رسم المفتي، تأليف: خاتمة المحققين العلامة محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز الشهير بابن عابدين الشامي (ت 1252هـ ق)، چاپوونکي اداره: مكتبة البشرى، كراچي، پاكستان، لومړی چاپ، کال ۱۴۳۰هـ ق ۲۰۰۹م.

29. شرح فتح القدير على الهداية، تأليف: كمال الدين، محمد بن عبد الواحد السيواسي ثم السكندري، المعروف بابن الهمام الحنفي [ت 861 هـ] چاپوونکي اداره: شركة مكتبة ومطبعة مصفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، لومړی چاپ، کال 1389 هـ - 1970 م.

30. شرح مختصر الطحاوي، تأليف: أبو بكر الرازي الجصاص (305 - 370 هـ)، تحقيق: په ام القرى پوهنتون کې د دكتوراه د محصلينو يوه مجموعه، چاپوونکي اداره: دار البشائر الإسلامية - ودار السراج، لومړی چاپ، کال 1431 هـ - 2010 م.

31. صحيح البخاري، چې پوره نوم يې دی(الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله - صلى الله عليه وسلم - وسننه وأيامه)، تأليف: أبو عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة الجعفي البخاري (ت 256 هـ)، تحقيق: د. مصطفى ديب البغا، نشروونکې اداره: : (دار ابن كثير، دار اليمامة) – دمشق، سورية، پنځم چاپ، د چاپ کال 1414 هـ - 1993 م.
32. الطبقات الكبرى، تأليف: محمد بن سعد بن منيع الهاشمي البصري المعروف بابن سعد (ت 230 هـ)، تقديم: إحسان عباس، چاپوونکې اداره: دار صادر – بيروت، لومړی چاپ، کال ۱۹۶۸م.
33. العناية شرح الهداية (8/ 287). العناية شرح الهداية، تأليف: محمد بن محمد بن محمود، أكمل الدين أبو عبد الله ابن الشيخ شمس الدين ابن الشيخ جمال الدين الرومي البابرتي (المتوفى: 786هـ)، چاپوونکې اداره: دار الفكر، بيروت، لبنان.
34. غياث الأمم في التياث الظلمد عبد العظيم الديب تحقيق.
35. الفصول في الأصول، تأليف: امام أحمد بن علي أبو بكر الرازي الجصاص الحنفي (ت 370هـ)، چاپوونکې اداره: وزارة الأوقاف الكويتية، دويم چاپ، کال: 1414هـ - 1994م.
36. فضائح الباطنية، تأليف: امام أبو حامد محمد بن محمد الغزالي الطوسي (ت 505هـ)، تحقيق: عبد الرحمن بدوي، چاپوونکې اداره: مؤسسة دار الكتب الثقافية – الكويت.
37. فقه الشورى والاستشارة، دكتور توفيق الشاوي، دار الوفاء، المنصورة، مصر، الطبعة الثانية عام 1992م ـ 1413.
38. الكافي مخطوط د دې مخطوط تصوير په انترنت باندې نشر شوی دی او ما سره يې په کمپيوټر کې يوه نسخه شته دی.
39. كشف الأسرار عن أصول فخر الإسلام البزدوي، تأليف: عبد العزيز بن أحمد بن محمد، علاء الدين البخاري (المتوفى : 730هـ)، تحقيق: عبد الله محمود محمد عمر، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية -بيروت، لبنان، لومړی چاپ، کال:1418هـ/1997م.
40. كنز الوصول الى معرفة الأصول المعروف ب(أصول بزدوي)، تأليف: امام علي بن محمد البزدوي الحنفيى، چاپوونکې اداره: مطبعة جاويد پريس، کراچي، پاکستان.
41. المبسوط، تأليف: محمد بن أحمد بن أبي سهل شمس الأئمة السرخسي (ت 483 هـ) تحقيق: ابو الوفاء الأفغاني، چاپوونکې اداره: مطبعة السعادة – مصر.
42. المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز چې په تفسير ابن عطية مشهور دی، تأليف: أبو محمد عبد الحق بن غالب بن عبد الرحمن بن تمام بن عطية الأندلسي المحاربي (ت 542هـ)، تحقيق: عبد السلام عبد الشافي محمد، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية – بيروت، لومړی چاپ، کال 1422 هـ.
43. المحيط البرهاني في الفقه النعماني: فقه الإمام أبي حنيفة رضي الله عنه، تأليف:برهان الدين أبو المعالي محمود بن أحمد بن عبد العزيز بن عمر بن مَازَةَ البخاري الحنفي (ت 616 هـ)، تحقيق: عبد الكريم سامي الجندي، چاپوونکې اداره: دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، لومړی چاپ، کال: 1424 هـ - 2004 م.
44. مختصر الخرقى على مذهب ابي عبد الله أحمد بن حنبل الشيباني، تأليف: أبو القاسم عمر بن الحسين بن عبد الله الخرقي (المتوفى : 334هـ)، چاپوونکې اداره: دار الصحابة للتراث، د چاپ کال: 1413هـ-1993م.
45. المختصر من علم الشافعي ومن معنى قوله المعروف ب(مختصر المزني) تأليف: أبو إبراهيم إسماعيل بن يحيى المزني (ت 264 هـ)، تصحيح وتعليق: أبي عامر عبد الله شرف الدين الداغستاني، ومعه: مقدمات منهجية بين يدي المختصر للإمام المزني، وملحق: كتاب الأمر والنهي على معنى الشافعي رحمه الله من مسائل المزني رضي الله عنه، برواية أبي إسحاق إبراهيم بن إسحاق عنه، چاپوونکې اداره: دار مدارج للنشر – الرياض، لومړی چاپ، 1440 هـ - 2019 م.
46. مسند الإمام أحمد بن حنبل، تأليف: الإمام أحمد بن حنبل (164 - 241 هـ)، تحقيق: شعيب الأرنؤوط [ت 1438 هـ]- عادل مرشد – وآخرون، إشراف: د عبد الله بن عبد المحسن التركي، چاپوونکې اداره: مؤسسة الرسالة.
47. المصباح المنير في غريب الشرح الكبير، تأليف: أحمد بن محمد بن علي الفيومي ثم الحموي، أبو العباس (ت نحو 770 هـ)، چاپوونکې اداره: المكتبة العلمية – بيروت، بدون تاريخ.
48. مصنف عبد الرزاق، تأليف أبو بكر عبد الرزاق بن همام الصنعاني، الناشر : المكتب الإسلامي – بيروت، دويم چاپ، کال: 1403هـ ق، تحقيق : حبيب الرحمن الأعظمي.

49. مفاتيح الغيب، المعروف ب (التفسير الكبير)، تأليف: أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التيمي الرازي الملقب بفخر الدين الرازي خطيب الري (ت 606هـ)، چاپوونکي اداره: دار إحياء التراث العربي – بيروت، دریم چاپ، کال: 1420 هـ.

50. الملتقط في الفتاوى الحنفية تأليف: الإمام ناصر الدين أبو القاسم محمد بن يوسف الحسيني السمرقندي المتوفى عام 556هـ ق، تحقيق: محمود نصار و السيد يوسف أحمد، من منشورات محمد علي بيضون، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، لومړی چاپ کال ۱۴۲۰هـ ق ۲۰۰۰م.

51. المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج، چې په (شرح الامام النووي على صحيح مسلم) شهرت لري، تأليف: أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف النووي (ت 676هـ)، چاپوونکي اداره: دار إحياء التراث العربي – بيروت، دويم چاپ، کال: ۱۳۹۲هـ ق.

52. موسوعة الإجماع في الفقه الإسلامي، تأليف: د دکتوراه د رسالو مجموعه چې په جامعة الملك سعود سعودي کې ليکل شوي دي، چاپوونکي اداره: الناشر: دار الفضيلة للنشر والتوزيع بالرياض، المملكة العربية السعودية، لومړی چاپ، کال (۲۰۱۲م څخه تر ۲۰۲۱م پورې).

53. نهاية الوصول في دراية الأصول، تأليف: صفي الدين محمد بن عبد الرحيم الأرموي الهندي (715 هـ)، تحقيق: د. صالح بن سليمان اليوسف - د. سعد بن سالم السويح، چاپوونکي اداره: المكتبة التجارية بمكة المكرمة، لومړی چاپ، کال 1416 هـ - 1996 م.